T.C.
AKSARAY ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

TARİH VE KÜLTÜR AÇISINDAN DERBEND ŞEHRİ
(Fethinden Selçuklulara Kadar)

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Akif ÇELİK

DANIŞMAN
Prof. Dr. M. Bahaüddin VAROL

AKSARAY- 2016

TELİF HAKKI VE TEZ FOTOKOPİ İZİN FORMU

Bu tezin tüm hakları saklıdır. Kaynak göstermek koşuluyla tezin teslim tarihinden itibaren

6 (Altı) ay sonra tezden fotokopi çekilebilir.

YAZARIN

Adı : Akif

Soyadı : ÇELİK

Bölümü : Ortaçağ Tarihi

İmza :

Teslim tarihi :23/12/2016

TEZİN

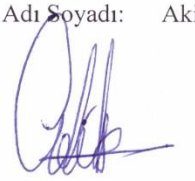
Türkçe Adı : Tarih ve Kültür Açısından Derbend Şehri (Fethinden Selçuklulara Kadar)

ETİK İLKELERE UYGUNLUK BEYANI

Tez yazma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyduğumu, yararlandığım tüm kaynakları kaynak gösterme ilkelerine uygun olarak kaynakçada belirttiğimi ve bu bölümler dışındaki tüm ifadelerin şahsıma ait olduğunu beyan ederim.

Yazar Adı Soyadı: Akif ÇELİK

İmza:

T.C.

AKSARAY ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

JÜRİ ONAY SAYFASI

Akif ÇELİK tarafından hazırlanan "Tarih ve Kültür Açısından Derbend Şehri (Fethinden Selçuklulara Kadar)" başlıklı tez çalışması aşağıdaki jüri tarafından oy birliği / oy çokluğu ile Aksaray Üniversitesi Tarih Anabilim Dalı Ortaçağ Tarihi Bilim Dalında Yüksek Lisans / ~~Doktora~~ tezi olarak kabul edilmiştir.

Danışman: Prof. Dr. M. Bahaüddin VAROL
İslam Tarihi ve Sanatları Aksaray Üniversitesi

Üye: Yrd. Doç. Dr. Ramazan ATA
İslam Tarihi ve Sanatları Aksaray Üniversitesi

Üye: Yrd. Doç. Dr. Mehmet ŞİMŞİR
Ortaçağ Tarihi Karamanoğlu Mehmet Bey Üniversitesi

Tez Savunma Tarihi: 23/12/2016.

Sosyal bilimler Enstitüsü Yönetim Kurulu'nun ...01.02.2017..tarih ve 2017/06-10... sayılı kararı ile onaylanmıştır.

Öğrenci Adı Soyadı
Akif Çelik

Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürü
Yrd. Doç. Dr.Sevilay USLU DİVANOĞLU

TARİH VE KÜLTÜR AÇISINDAN DERBEND ŞEHRİ
(Fethinden Selçuklulara Kadar)
YÜKSEK LİSANS TEZİ

AKİF ÇELİK

AKSARAY ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

ÖZET

Asya ile Kuzey Avrupa ve Orta Asya ile Anadolu arasında köprü görevi gören Kafkasya'nın önemli şehirlerinden biri de Derbend'dir. Derbend şehrinin Ortaçağ'ın ekonomik, siyasi, askeri vs. koşulları göz önüne alındığında çok önemli bir yere sahip olduğu görülür. Hazar Denizine kıyısı olması nedeniyle bu önemi daha da artmaktadır.

Müslümanların fethine kadar çeşitli devletlerin mücadelesine sahne olan Derbend şehrinin yönetimi genel olarak Sasanilerin elindeydi. Bizans-Sasani mücadelesi zaman zaman bu şehir üzerinde gerçekleşmiştir. Şehrin meşhur surları Sasanilerin yönetimi altındayken inşa edilmiştir. Derbend'de Bizans-Sasani mücadelesi yerini İslamiyet'in ortaya çıkmasıyla birlikte, zamanla, İslam-Hazar mücadelesine bırakmıştır. Bu mücadele çok uzun bir süre devam etmiştir. İslam-Hazar mücadelesi esnasında şehir zaman zaman el değiştirse de genel olarak Müslümanların kontrolü altında kalmıştır. Bu süreçte şehrin çehresi büyük ölçüde değişime uğramıştır. Genel olarak şehrin ihtiyaçlarına yönelik yapılar inşa edilmiştir.

Çeşitli devletlerin mücadelesine sahne olduğundan ve bulunduğu coğrafi konum bakımından birçok kültürü de bünyesinde barındıran bu şehir, kültür tarihi açısından da son derece önemli bir yere sahiptir. Çeşitli mimari yapılar, el sanatları, yapılan kazılarda ortaya çıkarılan çeşitli malzemeler bu şehrin kültürel derinliğini kavramamızda önemli ipuçları vermektedir. Bunların yanında şehirde bulunan çeşitli halkların dili, inançları ve yaşam tarzları şehrin kültürel derinliğini arttıran önemli faktörler olmuştur.

Günümüzde adını pek fazla duymadığımız bu şehir, Ortaçağ tarihinde kendisinden sıkça bahsettirmiştir.

Bilim Kodu :
Anahtar Kelimeler : Derbend, İslam, Emevi, Abbasi, Hazar, Kültür
Sayfa Adedi : 4+83
Danışman : Prof. Dr. M.Bahaüddin VAROL
İkinci Danışman : --------

DERBEND CITY IN TERMS OF HISTORY AND CULTURE
(From Conquest to Seljuks Times)

M.S Thesis

AKİF ÇELİK

AKSARAY UNIVERSITY

GRADUATE SCHOOL OF EDUCATIONAL SCIENCES

ABSTRACT

Derbend, one of the most important cities in the Caucasus, serves as a bridge between Asia and North Europe, Central Asia and Anatolia. The city of Derbend is regarded as a highly important place considering the economic, political, and military conditions in the medieval period. This importance is further increased due to its shores by the Caspian Sea.

The city of Derbend, which has seen the clash of several powers until the conquest by the Muslims, was generally ruled by the Sassanians. Byzantine-Sassanian battles occasionally took place in this city. Its famous walls have been built, under the rule of the Sassanians. After the emergence of Islam, the struggle between Byzantine and Sassanians has left its place to Muslim-Caspian struggle in Derbend. This struggle has continued for a long time. Although the ruling was overturned at times as the consequence of the struggle between the Muslims and Caspians, the city was generally held under the control of Muslims. In the meantime, the figure of the city changed greatly. Structures intended for the needs of the city were built in general.

Witnessing battles by countless states and hosting numerous cultures as a result of its geographical location; this city has an extremely important role regarding cultural history. Various architectural structures, craftworks, the range of materials that were unearthed during excavations are important clues in our understanding of the cultural depth of this city. Furthermore, one of the important factors that increases the cultural diversity is having nuances in language, belief and lifestyle of the people that embody the city.

The name of this city that is not frequently mentioned nowadays was highly renowned in the medieval history.

Keywords: Derbend, Islam, Umayyad, Abbasid, Caspian, Culture

Science Code	:
Key Words	: Derbend, Islam, Umayyad, Abbasid, Caspian, Culture
Page Number	: 4+83
Supervisor	: Prof.Dr. M.Bahaüddin VAROL
Co-supervisor	: -----

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER ..... **ii**
ÖNSÖZ ..... **viii**
GİRİŞ **9**
1-Konu **9**
2- Kaynaklar **10**

I. BÖLÜM
İSLAM FETİHLERİ ÖNCESİNDE TARİHİ VE COĞRAFİ AÇIDAN DERBEND

1- Kafkasya Bölgesi ve Önemi **13**
2- Derbend Şehri, Coğrafi ve Stratejik Özellikleri **15**
2.1- Coğrafi Özellikleri 15
2.2- Şehrin Surları 18
2.3- "Demir Kapı" İsimlendirmesi ve Nedeni 23
2.4- Ticaret 25
2.5- Etnik Yapı 30
2.5.1-Lezgiler 31
2.5.2-Kumuklar 32
2.5.3-Alanlar(el-Lan) 33
2.5.4- Terekemeler (Karapapaklar) 34

II. BÖLÜM
İSLAM FETİHLERİ VE SONRASINDA DERBEND

1- Bölgeye Dönük İslam Fetihleri ve Derbend'in Fethi **37**
1.1- Siyasî ve Toplumsal Durum 38
1.2- Derbend'in Fethi 41
1.2.1- Hz. Ömer Döneminde İlk Fetih 41
1.2.2- Hz. Osman Döneminde İkinci Fetih 43

2-Emeviler Döneminde Derbend 44
2.1-Muaviye b. Ebî Süfyân Dönemi 45
2.2-Abddülmelik b. Mervan Dönemi 45
2.3-Velid b. Abdülmelik Dönemi 46
2.4-Hişam b. Abdülmelik Dönemi 49
2.4.1-Mesleme'nin Derbend Şehrinde Yaptığı Düzenlemeler 50
2.4.2-Esed b. Zafer'in Derbend Şehrine Gönderilmesi 52
2.4.3-Mervan b. Muhammed'in Derbend Şehrine Gönderilmesi 52
2.4.4-Mervan b. Muhammed'in İkinci Defa Derbend'e Gönderilmesi 52
3- Abbasiler Döneminde Derbend 53
3.1-Ebû Ca'fer el-Mansûr Döneminde Hazarlar İle ilişkiler 54
3.1.1-Hazarların Derbend Üzerine Saldırması 54
3.2-Harun er- Reşid Dönemi 55
3.2.1-Ceyn b. Naci'ninDerbend'e Vali Olarak Gönderilmesi 55
3.2.2-Huzeyme b. Hazima'nın Derbend'de Vali Olarak Gönderilmesi 56
3.2.3-Hafsa b. Amr'ın Derbend'e Gönderilmesi 56

III. BÖLÜM
DERBEND'İN KÜLTÜR UNSURLARI

Derbend'de Kültür Unsurları 60
1- Dil 60
2- Din 67
3- Mimari Yapılar Ve El Sanatı 74
3.1- Mimari Yapılar 74
3.2- El Sanatları 77
4- Toplumsal Yaşam 79
SONUÇ 81
KAYNAKÇA 83

ÖNSÖZ

Tarih, geçmişteki önemli bir kişiyi veya önemli bir olayı neden-sonuç ilişkisi içerisinde yer ve zaman belirterek inceleyen bir ilim dalıdır. Bu ilim dalı; kültür tarihi, sosyoloji tarihi, ekonomi tarihi, coğrafi tarih gibi birçok alt kategoriye sahiptir. Biz bu çalışmamızda tarihin alt kategorilerinden biri olan "tarihi coğrafya" üzerine araştırma yaptık. Tarihi coğrafya çalışmasını siyasî tarihten farklı kılan şey, o coğrafyanın sadece savaşlarını, idaresini ve ekonomisini değil, dini, demografik, kültürel yapısını geniş bir şekilde ele alıp bölge hakkında kapsamlı tespitler yapmasıdır. Bu tespitler, o coğrafyanın siyasi, kültürel ve ekonomik bakımdan geçmişte nasıl bir öneme sahip olduğunu göstermesinin yanında günümüzdeki durumuyla da mukayese etmemizi sağlayacaktır. Ayrıca bu tespitler bölgenin siyasi, kültür ve ekonomik bakımdan gelecekte nasıl bir role sahip olabileceği hakkında da tahmin yapmamızda bizlere yardımcı olacaktır.

Ortaçağ'da Bizans Tarihi, Sâsânî Tarihi, İslam Tarihi ve Türk Tarihi açısından son derece önemli rol oynayan şehirlerin bir tanesi de Derbend'dir. Günümüzde adı pek fazla gündeme gelmeyen bu şehir Ortaçağ'ın büyük devletleri tarafından hem Hazar Denizi'ne kıyısı olması hem de Kafkasya'nın stratejik bir noktasında bulunmasından dolayı Kafkasya'nın incisi olarak görülmüştür. Derbend'in sahip olduğu bu coğrafi konum geçmişte olduğu gibi günümüzde de hala önemini korumaktadır.

Derbend şehri üzerine yaptığımız bu tarihi coğrafya çalışması üç bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde; Kafkasya Bölgesi'nden ve bu bölgenin öneminden bahsettikten sonra Derbend şehrinin coğrafi ve stratejik özellikleri, şehrin surları, Türklerin Derbend'e neden "Demir Kapı" dedikleri, ticareti ve etnik yapısı hakkında bilgiler verdik. İkinci bölümde; ilk İslam fetihlerini ele alıp İslam Devleti'nin bölgede yaptığı düzenlemeler üzerinde durduk. Daha sonra bölgeye hakim olan Emevi ve Abbasi devletlerinin, burada Hazarlar ile yaptıkları mücadelelere değindik. Bununla beraber bu iki İslam devletinin bölgeye ne gibi yenikler getirdiklerinden ve ne gibi düzenlemeler yaptıklarından bahsettik. Üçüncü bölümde; Derbend'in kültürel unsurlarını inceledik. Bu unsurların kültür ve bilgi birikimi açısından önemini vurguladıktan sonra Derbend'de bulunan unsurları tek tek ele aldık.

Bu araştırmamda yardım ve katkılarından dolayı danışman hocam sayın Prof. Dr. M. Bahaüddin VAROL'a ve sayın Doç. Dr. Mustafa GÖKÇE'ye teşekkür ederim.

Akif ÇELİK
Aksaray-2016

GİRİŞ

1-Konu

VI. ve VII. yüzyıllarda Kafkasya Bölgesi'nde Sâsânî-Bizans mücadelesi vardı. İki devlet arasındaki mücadele sadece bu coğrafya ile sınırlı olmayıp zaman zaman Anadolu ve Suriye bölgelerinde de devam etmekteydi. Bu mücadeleye VII. yüzyılın başlarında Arabistan Yarımadasında yeni bir dinin ortaya çıkmasına bağlı olarak kurulan İslam Devleti de katılmış ve mücadele farklı bir boyut kazanmıştı. Müslümanlar, hem Sâsânî Devleti'ne hem de Bizans Devleti'ne vurdukları ağır darbeler sonucunda sınırlarını Anadolu'dan Kafkasya'ya kadar genişletmekle kalmamış, İstanbul'u da ele geçirmek için birkaç teşebbüste bulunmuşlardı.

İslamiyet'in ortaya çıktığı VII. yüzyılda Derbend şehrine hakim olan Sâsânîler, şehrin kuzeyinde bulunan Hazar Türk Devleti ile sınır çatışmaları halinde devam eden bir mücadele içerisindeydi. Bu sınır mücadelesi, İslam Devleti'nin Sâsânî Devleti'ni bertaraf ederek sınırlarını Derbend'e kadar ulaştırmasının sonucunda Hazar Türk Devleti-İslam Devleti arasında devam etti. Müslümanlar ile Hazar Devleti arasındaki bu çatışmalar özellikle VII. yüzyılın sonlarına doğru şiddetini artırarak büyük savaşlara dönüşmüştü. Müslümanlar, bir yandan Hazar Devleti ile Derbend ve civarında şiddetli çatışmalara girenken, diğer taraftan Bizans ile Anadolu üzerinde mücadele etmeye devam etmişti.

Müslümanların Hazar Devleti ile olan mücadelesinde Derbend şehri önemli bir yer tutmuştu. Sâsânî Devleti'nin hüküm sürdüğü zamanlarda askeri üs olarak kullanılan Derbend şehri, bu görevini İslami dönemde de devam ettirmiştir. Bu önemli şehre sahip olmak isteyen Hazarlar bu amaçlarını zaman zaman gerçekleştirseler de burada kalıcı olamamışlardı.

Kafkasya'nın önemli bir noktasında bulunan Derbend, kültür ve ticaret acısından da önemli bir merkezdi. Tüccarların ve ilim insanlarının ziyaretlerde bulunduğu bu şehir adeta kültürlerin etkileşim noktası olmuştu. Zira kültürel etkileşimde önemli faktörlerden biri olan ticari faaliyetler Derbend şehrinde oldukça yoğundu. Fakat Derbend şehri Müslümanların eline geçtikten sonra, Hazarlara sınır olması nedeniyle, İslam inancı ve kültürü Derbend'den kuzeye yayılamamıştı. Bununla birlikte İslam Halifeleri tarafından yaptırılan birçok cami ve buraya yerleştirilen Müslümanlar şehrin İslamlaşmasında etkin rol oynamış, böylece İslam inanç ve kültürünün bölgeye yerleşmesi sağlanmıştı.

2- Kaynaklar

Derbend üzerine yaptığımız bu çalışmada yaşadığımız en önemli sorunların başında birinci el kaynak temini gelmektedir. Derbendnâme isimli birinci elden kaynağın orijinal metnine ulaşmak için yoğun bir çaba harcamamıza rağmen bürokratik engelleri aşamadık. Ayrıca bazı devlet üniversitelerinin yurt dışından belge temin etme yetki ve imkânı olsa da yazma eserlerin kopyasını almaya yetkileri bulunmamaktadır. Biz de bu eserin Azerice çevirisini temin ederek çalışmamızda kullandık. Rusça yazılan Derbendnâme ile Azerice yazılan Derbendnâme'yi karşılaştırarak bilgilerin doğruluklarını teyit ettik. Her iki dilde yazılan eserde herhangi bir sıkıntı olmadığının tespitini yaptık. Karşılaştığımız diğer bir sorun Derbend şehri üzerine spesifik çalışmaların yok denecek kadar az olmasıdır. Buda çalışmamızın hacim bakımından az olmasına neden oldu. Derbend hakkındaki bilgileri genellikle Kafkasya Bölgesi üzerine yapılan araştırmalardan temin ettik. Fakat Kafkasya üzerine yapılan bu çalışmalarda da Derbend hakkında yeterli bilgi mevcut değildir.

Kafkasya Bölgesi hakkında bilgi veren makale ve kitaplar genellikle Rusça, İngilizce, Azerice, Arapça, Farsça ve Türkçe yazılmıştır. Çalışmamızda bu yabancı dillerden Türkçeye çevrilen eserlerden yararlandık. Temel olarak istifade ettiğimiz kaynaklar şunlardır:

Âsâr-î Dâğıstân: Hasan el-Kadarî tarafından kaleme alınan eserde, İslam ordularının Dağıstan'a ilk kez ayak bastığı VII. yüzyıldan XIX. yüzyıl sonlarına kadar geçen uzun dönem Müslüman tarihçilerin kaynaklarına dayandırılarak anlatılmaktadır. Yapıt, halen otuzu aşkın yerli dil ve seksenden fazla lehçenin konuşulduğu bu dağlar ve diller ülkesini fethetmek isteyen çok sayıda kavmin, kavimler arası savaşların özeti niteliğindedir.

Derbendnâme: Ortaçağ'da Derbend hakkında en kapsamlı bilgi veren eserdir. Derbendnâme, Mirzâ Kerîm b. İsrâfil ed-Derbendî tarafından 1891 yılında nestalik yazı çeşidi kullanılarak yazılmıştır. Biz, bu eserin Azerice tercümesinden yararlandık. Eser, şehrin surlarının kimin tarafından yapıldığı hakkında kısa bir bilgi verdikten sonra İslam Halifeleri döneminde şehirde hangi olayların yaşandığı, ne gibi faaliyetlerde bulunulduğu hakkında bilgiler vermektedir. Mirzâ Kerîm b. İsrâfil ed-Derbendî'nin eseri Gürcistan Bilimler Akademisi Türkçe Yazmaları koleksiyonunda L82, L130 arşiv numarası ile muhafaza edilmektedir.

Derbendnâmey-i Cedîd: Mirza Haydar Vezirov'un kaleme aldığı Farsça eser Derbend şehrinin tarihi hakkında önemli bilgiler sunmaktadır. Derbendnâme'den içerik olarak da

farklılık gösteren Derbendnâmey-i Cedid, Derbend şehrinin Bizans ile olan ilişkisine dair bilgiler verdikten sonra şehrin kim tarafından kurulduğuna dair bilgiler sunar.

el-Bidâye ve'n-Nihâye: İbn Kesir'in kaleme aldığı eser İslam Tarihi açısından son derece önemlidir. On beş ciltten oluşan bu eserde İbn Kesir, İslam Tarihinin her yılını kendi zaman ve şartları içerisinde kronolojik olarak değerlendirmiş, muhaddis ve müfessirliğinin verdiği dirayetle sağlam kaynaklardan istifade ederek tarihin bütün dönemlerini ele almıştır.

el-Kâmil fi't-Tarih: İbnü'l Esîr'in İslam Tarihi acısından önemli olan bu eser aynı zamanda Ortaçağ siyasî tarihi açısından da oldukça önemlidir. Eserin Müslümanların Azerbaycan ve Ermenistan Bölgesine yaptığı seferlerle ilgili bölümlerini inceleyerek detaylı bilgilere ulaştık.

Fütûhu'l-Büldân: Ahmed b. Yahya el-Belâzürî'nin bu eseri, İslam fetihleri hakkında yazılmış olan ve zamanımıza ulaşabilen eserlerin en eskilerinden birisidir. Belâzürî'den sonraki neslin meşhur tarihçisi el- Mes'ûdi,"Ülkelerin fethi konusunda ondan daha güzelini bilmiyoruz. "diyerek bu kitabın değerini göstermiştir.

Hudûdü'l–Âlem mine'l-Meşrik ile'l–Mağrib: Yazarı bilinmeyen eser, Kuzey Afganistan'daki Guzgânân'ın yöneticisi Emir Ebû'l–Haris Muhammed b. Ahmed'e atfedilmiştir. Eser, Minorsky tarafından İngilizceye çevrilmiştir. Çalışmamızda Minorsky'nin İngilizce kaleme aldığı bu eseri Türkçe'ye tercüme ederek yayınlayan Abdullah Duman ve Murat Ağarı'nın eserinden yararlandık.

Murûcü'z-Zeheb: En önemli İslam Tarihi ve coğrafyacılarından biri olan Ebû'l-Hasan Ali b. Hüseyin el-Mes'ûdî'nin bu eserini bazı bilgileri teyit amaçlı kullandık. Eserini dünyanın yaratılışından başlatıp M.S. 935 yılına kadar getiren, özellikle Emeviler ve Abbasiler zamanını detaylı olarak anlatan Mes'ûdî, tarihi olaylar ve eski coğrafyalar hakkında da çok değerli bilgiler vermektedir.

Târîh-i Taberî: İslam Tarihi'nin büyük eserlerinden olan Tarih-i Taberî, H.III. asırda Ebû Cafer Muhammed b. Cerir et-Taberî tarafından yazılmıştır. Taberî bu eserinde Adem'in yaratılışından Peygamberimiz'in hicretine kadar olan hadiseleri, işittiği ve tarih kitaplarında gördüğü bilgilere göre yazdı. Hicretten sonraki hadiseleri de vesikalara ve rivayetlere göre geniş bir şekilde anlatmaktadır.

İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler Ve Türk Ülkeleri: Eser ilk defa 1985 yılında Prof. Dr. Şükrü Elçin tarafından yayınlanmıştır. Ramazan Şeşen esere bazı eklemekler yaparak

Türk Tarih Kurumu'nun ve TKAE'nin izniyle tekrar yayınlamıştır. Bu eserde Ortaçağ İslam coğrafyacılarına ait otuz civarında eserin, Türk ve Türk ülkelerine ait kısımlarının Türkçe tercümesi bulunmaktadır.

Ortaçağ Müslüman Coğrafyacılarından Seçmeler: Yusuf Ziya Yörükan tarafından kaleme alınmış olan bu eserde, İbn Hurdazbih, el-Yakubi, İbn Rüsteh, İbn Fakîh el-Hemedânî, Kudâme b. Cafer, İstahrî, İbn Havkal'ın eserlerinden yararlanarak, Türkler ve onlara komşu olan bölgeler incelenmiştir.

Tez çalışmamızda bütün bu eserlerin yanında birçok bilimsel makale ve ansiklopedi maddesinden de yararlandık.

I. BÖLÜM

İSLAM FETİHLERİ ÖNCESİNDE

TARİHİ VE COĞRAFİ AÇIDAN DERBEND

1-Kafkasya Bölgesi ve Önemi

Geçmişten günümüze ekonomik, stratejik, kültürel açıdan değerini ve önemini koruyan coğrafyaların başında Kafkasya gelmektedir. Bulunduğu coğrafi konum itibariyle kadim tarihinden günümüze kadar birçok kabilenin, devletin ve kültürün durak noktası olmuştur.

Kafkasya kelimesi ilk kez yazılı metinlerde eski Yunan düşünür Aishylos'un M.Ö. 490'da yazdığı eserde "Kavkasos Dağı" şeklinde geçmiş, o günden günümüze kadar "Caucasus", "Caucasia", "Caucasie" gibi bazı değişikliklere uğrayarak gelmiştir (Kemaloğlu, 2012: 2). Müslüman tarihçiler ise "Kebek-Kabak", "Kabahk" terimi ile Kafkasya'yı kastetmişlerdir (Ahmed, 1998:36). Adını bölgenin asıl yerli halkı olan Kaslar'dan almıştır. Kuzeybatıdaki Taman Yarımadasından başlayıp Bakü'nün doğusundaki Apşeron Burnu'na kadar uzanan Kafkas sıradağlarının güneyinde ve kuzeyinde yer alan bölgeye "Kafkasya" denilmektir (Kemaloğlu,2012: 2). Mes'ûdî, Kafkas dağını ve çevresini şöyle betimlemektedir:

> "*Kabh dağı, büyük bir dağdır ve geniş bir alanı kapsar. Birçok halkı ve ülkeyi barındırır. Bu dağda yetmiş iki millet yaşar. Her milletin kendi hükümdarı ve diğerlerine benzemeyen dili vardır. Dağda resifler ve ovalar yer almaktadır. Kabh dağı, yüksekliği, eni ve boyu ile iki aylık veya daha fazla bir zamanlık yoldur. Çevresinde ancak Allah'ın sayabileceği kadar çok halk vardır"* (Mes'ûdî, 2014: s 132).

Görüldüğü gibi Mes'ûdî, Kafkas Bölgesi'nin kültürel zenginliği hakkında bize bilgiler sunmaktadır. Kafkas dağının çevresinde yetmiş iki milletten bahsetmesi bu coğrafyada birçok halkın bulunduğunu ifade eden bir mübalağadır. Kendisi de zaten; "Bu milletlerin sayısını ancak Allah bilir" demekle Kafkasya'da yaşayan halkların ne kadar çok olduğunu vurgulamıştır. Günümüzde de durum aynıdır. Kafkasya da birçok halk geçmişten günümüze kadar varlığını korumuştur. Bu halkların başında Lezgi, Abhaza, Avar, Kumuk, Lak, Azeri, Terekeme, Kundur, Karaçaylar, Kalmuk gelmektedir.

Şekik:1 Kafkasya'nın coğrafi haritası (Tavkul, 2008: 1).

Uzunluğu 1.200 km'ye varan Kafkas dağları genel olarak bölgeyi Kuzey ve Güney Kafkas olmak üzere ikiye bölmektedir (Kemaloğlu, 2012: 3). Bazı yazarlar ise Güney Kafkasya terimini yanlış bulup buraya *"Kafkas Ötesi"* demektedir.[*]

Öte yandan bu dağlar Anadolu-İran-Arap memleketleri ile Kıpçak bozkırlarını ve İskit memleketlerini birbirinden ayıran tabi bir duvar görünümündedir (Kemaloğlu, 2012: 3). Görüldüğü gibi bu dağlar tarihin belirli dönemlerinde doğal sınır olmuşlardır.

Kafkasya'da yapılan arkeolojik kazı çalışmaları bize bu coğrafyanın tarih açısından ne kadar değerli olduğunu göstermektedir. Kafkasya'nın bir parçası olan Kuzey Azerbaycan'ın batı ve kuzey bölgelerinde arkeolojik kazı çalışmaları yapılmış ve buralarda pek çok Paleolitik kamplar ortaya çıkarılmıştır. Aynı çalışmalar Derbend civarında da yapılmış olup burada da pek çok Paleolitik kamplar ortaya çıkarılmıştır (Ağasıoğlu, 2014: 54). Bununla beraber Neolitik (Taş Devri) çağın sonuna ait eşyalar Nalçık[**] şehri civarında, Nalçık Mezarı denilen Agubek köyündeki mezarda bulunmuştur. Bu mezar Neolitik devrin en

[*] Güney Kafkasya'ya neden "Kafkas Ötesi" denildiğine dair detaylı bilgi için bkz: Ufuk Tavkul, Kafkasya Denklemi,Köksav, e- Bülten, 2008, ss 1

[**] Bugün, Rusya'nın güneyinde, Kuzey Kafkasya'da yer alan Karabardey-Balkar Cumhuriyeti'nin başkentidir

büyük hatıra deposu sayılmaktadır. Burada çakmak taşından yapılmış bıçaklar, topraktan yapılmış bilezikler, vahşi hayvan dişlerinden yapılmış kolyeler bulunmuştur (Aydemir,1977, 155). Yapılan bu araştırmalar bize Kafkasya'nın kadim bir tarihe sahip olduğunu göstermektedir.

Kafkasya, bulunduğu coğrafi konum nedeniyle tarihi ve siyasî açıdan önemli olduğu kadar kültürel açıdan da son derece önem arz etmektedir. Bünyesinde barındırdığı çeşitli topluluklardan dolayı kültürel anlamda zengindir. Bu toplulukların her birinin, konuşulan dilden yaşam tarzına kadar kendilerine özgü kültür unsurları vardır. Bu nedenle Kafkasya'yı, tarihi, etniği, sosyal ve kültürel yapısı bakımından ele alındığımızda burayı sadece siyasî coğrafya olarak değil etnik ve kültürel coğrafya olarak da kabul etmek doğru olacaktır (Tavkul, 2008: 3).

Sahip olduğu bunca önem ve özelliklerden dolayı büyük devletler arasında Kafkasya'ya hakim olma mücadelesi geçmişten günümüze kadar süre gelen bir durumdur. Savunma bakımından kolaylık sağlayan dağlara sahip olması, bulunduğu coğrafyanın stratejik önemi, Hazar Denizi kıyılarındaki ticari canlılık, Avrupa ve Orta Asya'nın bağlantı noktası üzerinde bulunması Kafkasya'yı çok çekici kılmıştır. Bundan dolayı birçok devlet tarafından istilaya uğramıştır. İlkçağlarda Romalılar, Persler ve İskitlerin yaptığı mücadeleyi Ortaçağ'da Bizanslılar, Sâsânîler ve Hazarlar sürdürmüştür (Kemaloğlu, 2012: 3). İslam Devleti'nin ortaya çıkması ile bu mücadeleye Araplar da katılmıştır.

2- Derbend Şehri, Coğrafi ve Stratejik Özellikleri

2.1-Coğrafi Özellikleri

Kafkasya'yı bir bütün olarak ele aldığımızda siyasî, ekonomik ve kültürel açıdan başlı başına bir önem arz ettiği gibi Hazar Denizi'nin batı kıyısında kurulmuş olan, Arapların "el-Bâb", "Bâbü'l-Ebvâb" Türklerin ise "Demir Kapı" dedikleri Derbend şehri de kendi başına ayrı bir öneme sahiptir. Derbend, Farsça' da "darband", dağ veya yolda bulunan geçit, set sözcüğünden alıntıdır. Farsça' da "dar" kapı anlamında olup "band" ise, bağ, düğüm, set anlamındadır. Şehirden bahseden ilk Arap kaynakları, buranın Farslar tarafından "kapalı kapı, geçit, sınır karakolu" anlamına gelen "Derbend" adıyla anıldığını kaydettikleri gibi ayrıca burayı yine Arapça "kapı, kapılar" veya "karakol" mânasında "el-Bâb", "el-

Ebvâb", daha sonraları "Bâbü'l-Ebvâb" ve "Bâbü'l-Hadid" (demir kapı) adlarıyla da belirtmişlerdir. Muhtemelen bu sonuncusu, Arap fetihlerinden önce bölgenin kuzey taraflarına yerleşmiş bulunan Türk kavimlerinin burası için kullandıkları "Temür Lapıg / Demir Kapu'dan gelmektedir. Osmanlılar ise şehri "Derbend" veya daha yaygın olarak "Demir Kapı" adıyla anmışlardır. Bu isim, Ermeni tarihçileri tarafından da kullanılmıştır. Ayrıca eski Ermeni dilinde buraya "Çor" da denilmektedir (Mehmedoğlu, 1988:164, C IX).

Türkçe' de "Dağlar Ülkesi" anlamına gelen Dağıstan'a bağlı olan şehir, Ortaçağ'da Azerbaycan'ın bir parçasıydı. Günümüzde ise Rusya'nın bir parçası konumundadır. İlk yerleşim yeri Hazar Denizi ile Büyük Kafkasya sıra dağlarının yamaçları arasında bulunan bir kale olduğu sanılmakta olup burası, V. ve VI. yüzyıllarda Sâsânîler tarafından kale-şehir haline getirilmiştir (Mehmedoğlu, 1988: 164).

Derbend, Asya'dan Avrupa'ya ve Avrupa'dan Asya'ya göç edenlerin geçiş noktası üzerinde bulunduğu için ilk çağlarda çeşitli kavimlerin uzun veya kısa süreli yerleştikleri, nüfus hareketliliğinin çok fazla olduğu bir bölgeydi. Bu nüfus hareketliliği nedeniyle olsa gerek Hazar Denizi ile Kafkasya dağları arasında bulunan Derbend şehrindeki dar geçit geçmişte "Hazar Boğazı" veya "Hazar Kapısı'' olarak adlandırılırdı (Kîyânfar ve Muhammadzâdah, 2007: 1). M.Ö. VII. asırda yaşayan Saka hükümdarı olarak kabul ettiğimiz Tunga Alp (Afrasyab), İdil Nehri tarafından gelerek Derbend üzerinden Ön Asya'ya geçmiş ve oradan İran'a, Horasan yoluyla Buhara civarındaki Beykent'e ulaşmıştır (Togan, 1981: 109). Bu geçidi (Derbend'i) kullanmadan Ön Asya tarafına doğru hareket edilmek istenseydi o zaman Cürcan-Taberistan üzerinden gidilmesi gerekirdi. Bu istikameti kullanmak, askeri birliklerin ihtiyaçları ve konaklamaları göz önüne alındığı zaman pek de doğru bir tercih olmayacaktır. Derbend'in bu ve buna benzer konulardaki önemine ve değerine ileride değineceğiz.

Derbend şehrinin kuruluş tarihi konusunda tam olarak bir bilgi olmamakla beraber Ortaçağ tarihçilerinin ve coğrafyacılarının yanı sıra günümüzde de bazı tarihçiler bu konu hakkında birtakım iddialar ileri sürmektedirler. Öncelikle Ortaçağ tarihçilerinin Derbend'i nasıl tanımladıklarına bakalım.

Kitabü'l Mesâlik ve'l–Memâlîk'in yazarı İstahrî, Derbend şöyle tanımlıyor:

> *"Bâbü'l Ebvâb'a gelince, burası deniz kenarında bir şehirdir. Şehrin ortasında gemiler için bir liman vardır. Bu liman ile deniz arasına, denizin iki yanına iki set inşa edilmiştir. Gemilerin girecek yeri dardır. Buranın ağzına zincir*

çekilmiştir. Gemilerin girip çıkması ancak müsaade ile olur. Sözünü ettiğimiz bu iki set büyük taş parçalarından ve kurşundan yapılmıştır. Bâbü'l Ebvâb, Hazar Denizi'nin üzerindedir ve Erdebil'den daha büyüktür. Şehrin etrafında taş, tuğla ve balcıktan yapılmış bir hisar vardır. Tarımı çoktur; ancak ürünleri azdır. Bu nedenle dışarıdan buraya değişik ürünler getirilir. Buradan keten giyisiler götürülür. Rân, Azerbaycan ve Ermeniye'de bunun gibi keten kumaşlar yoktur. Burada safran da bulunur. Ayrıca buraya diğer küffâr ülkelerinden köleler getirilir" (İstahrî, 2015: 178).

İbnü'l Fakîh el-Hemedânî, Muhtasar-u Kitâbi'l Büldân isimli eserinde şöyle diyor:

"Bâbü'l Ebvâb'da Enuşirvan'ın yaptırdığı bir set vardır. Bunun bir tarafı deniz içindedir. Seddin bir rüknü denize hiçbir hile olmayacak surette uzatılmıştır. Uzunluğu yedi fersah olup Eşb mahalline ve Vâr dağına uzatılmıştır. Buradan geçilmesine imkân yoktur. Bu set dört köşeli, yontulmuş taşlarla yapılmıştır. Hele bir taşı elli kişi anca kaldırır. Taşlar birbirine çivilerle bağlanmıştır. Bu yedi fersahtan yedi tane geçit, her geçitte bir şehir ve her şehirde Farslılardan harp çin birçok askerler tertip olunmuştur" (Yörükan, 2013: 211).

Suretü'l-arz eserinin yazarı İbn Havkal, Derbend hakkında şunları kaleme almıştır:

"Bâbü'l Ebvâb, Hazar Denizi üzerinde bir şehirdir. Şehrin ortasında gemiler için iskele vardır. Hazar Denizi'nde bulunan bu liman üzerinde, iskeleye kadar uzanan iki dağın arasında bina edilmiş set gibi bir yapı vardır. Bu set üzerinde deniz tarafına kapalı bir kapı vardır. Burada gemiler için kapı tarafından kıvrıntılı yapılmış bir giriş bulunup, Şam'daki Sür ile Beyrut'ta ve Kostantiniyye halici üzerinde olduğu gibi bu girişin ağzına da uzun bir zincir konulmuştur. Deniz işlerine nezaret eden kişi tarafından bu zincire bir kilit vurulmuştur. Onun emri olmadıkça hiç kimse oraya girip çıkamaz. Bu iki set büyük taşlardan ve kurşundan yapılmıştır. Şehrin etrafında taştan, tuğladan ve çamurdan yapılmış geçilmez bir hisar vardır" (İbn Havkal, 2014: 264).

Makdîsî ise Derbend hakkında şunları söylüyor:

"Derbend'in, Hazar Denizi kıyısında limanı vardır. Üç tane kapısı vardır. Büyük kapı, küçük kapı ve deniz tarafındaki kapı ve bu kapı kapalıdır, aşılmaz. Öteki kapılardan biri denize ve bir diğeri ise Müslümanların semtine açılır. Dağın üstünden denizin içine kadar, üstünde kuleleri bulunan bir duvar çekilmiştir. Bu şehirde birkaç cami var. En büyük cami çarşının merkezindedir. Su çeşmeleri, taşlar ile düzen verilmiş güzel evleri ve akarsuları vardır" (Makdîsî, 2015: 386).

Kazvini'nin, Âsâru'l-Bilâd ve Ahbâru'l-İbâd isimli coğrafya eserinde ve XI. hicri yüzyılda Muhammed b. Murad b. Abdurrahman'ın tercümesinde Derbend hakkında şöyle söyleniyor:

"Bâbü'l Ebvâb, binalarının hepsi taştan olan, Hazar Denizi kıyısında acayip bir şehirdir. Denizin suyu duvarına kadar geliyor. Bu duvarın uzunluğu bir fersahın üçte ikisi kadar ve eni ise bir ok mesafesi kadardır. Bu duvarın üstünde demirden denizler var ve yüksek kulelere sahiptir. Her bir kulesinde

bir cami var ve orada bir kısım talebe dini ilimleri öğrenmekle meşguldürler. Kalelerin üstünde güvenlik için asker beklemektedir ki düşman geldiğin haber verirler. O şehir Anuşirevan Kısra'nın bina ettiği şehirdir. Orda bir dağ var. Bu dağın zirvesinde ateş yakıp düşmanın geldiğini Eran, Azerbaycan, Ermeniye halkına bildirirler" (Kîyânfar ve Muhammadzâdah: 2007, 6).

Hazar Denizi'ne kıyısı olması nedeniyle son derece önemli bir şehir olan Derbend, coğrafi koşulların sunmuş olduğu imkanlardan da yararlanarak sağlam malzemelerden yapılmış surlarla çevrili çok korunaklı bir şehirdir. Deniz ticaretinin güvenliği acısından limanının son derece korunaklı olduğu görülmektedir. Hatta bu limanın girişindeki zincirler deniz üzerinde bir demir kapı oluşturmaktadır.

2.2-Şehrin Surları

Görüldüğü üzere şehrin yapısı için, hem coğrafi şartların şehre vermiş olduğu imkanlar hem de şehre yapılmış bazı surlar nedeniyle çok korunaklı olduğunu söylemek mümkündür. Bu korunaklı yapı bazı büyük devletlerin Derbend'i ele geçirmesini oldukça zorlaştırmıştır.

Şehrin etrafına yapılan surların kim tarafından, hangi tarihte yapıldığına dair çeşitli görüşler vardır. Fakat tarihte büyük savunma duvarları genellikle atlı göçebe kültüre mensup kavimlerin saldırılarından korunmak amacıyla yerleşik kültürler tarafından inşa edilmiştir (Cihad, 2015: 107). Derbend'de birçok atlı-göçebe kavmin saldırısına maruz kalmıştır. Bu kavimler arasında İskitler, Avarlar, Alanlar ve Hunlar gibi birçok kavim bulunmaktadır. Bundan dolayı, Anuşirevan'ın yaptırdığına inanılan Derbend surları çok daha eski tarihe dayandırabilir. Anuşirevan ise bu surları güçlendirerek daha dayanaklı hale getirmiş olabilir.

Surların yapılış nedeni ve kim tarafından yapıldığına dair en önemli kayıtlardan biri Darbendnâmah-yı Cedîd eserinde, diğeri de Derbendnâme isimli eserde bulunmaktadır. Bu iki eser karşılaştırıldığında surların kimin tarafından yapıldığına dair farklı görüşler olduğu görülür. Darbendnâmah-yı Cedîd isimli eserde Ebû Abbas-i Tûsi'nin rivayetine yer verilmiştir. Rivayet şu şekildedir:

"Hazar Kavmi, Fars ilinden geçti. Hemedan ve Musul'a vardıklarında Anuşirevan, Hazar Hakanı'na elçi göndererek Hazar Hakanı'nın kızını kendisine vermesini istedi. Kendi kızını da Hazar Hakan'a vereceğini bildirdi. Akrabalık kurarak daha da güçlenmenin ve düşmanlara karşı birlikte savaşmanın doğru olacağını düşünmüştü. Hazar Hakanı "Bunu büyük bir zevkle kabul ediyorum." diye cevap verdi ve Anuşirevan cariyelerinden güzel bir cariyeyi kızı olarak gönderdi. Kral kızı gibi bir çeyiz hazırlattı. Hazar Hakanı ise kendi kızını Anuşirevan'a gönderdi" (Kîyânfar ve Muhammadzâdah, 2007: 7). Bu evlilik gerçekleştikten sonra Anuşirevan,

> Hazar Hakanı ile dostluğunu pekiştirmek için Hazar Hakanı'na mektup göndermiştir. Mektubun içeriği şu şekildedir*: "Eğer görüşebilirsek aramızda kardeşlik anlaşması yapalım ve aramızdaki bağı güçlendirelim. Cismanî alakamızı ruhani alakaya çevirerek dostlarımızın sevinmesini ve düşmanlarımızın korkmasını sağlayalım." Hakan bu görüşmeyi onur sayarak kabul etti. Daha sonra bir araya geldiler ve birkaç gün beraber zaman geçirdiler. Anuşirevan komutanlarından birine ordusundan seçkin askerlerden oluşan üç yüz kişiyle herkesin uyuduğu bir zamanda Hazarların ordusuna saldırmasını, yağmalamasını, eşyalarını ateşe verip hayvanlarını dağıttıktan sonra geri dönmesi yönünde emiler verdi. Komutanda bu emri yerine getirdi. Güneş doğduktan sonra Hakan, Anuşirevan'a gece baskına uğradığını yazdı ve mesaj gönderdi. Anuşirevan dedi ki "Bu bizim tarafımızdan değildir. Araştırın ve haber alın." dedi. Hazar Hakanı ne kadar araştırsa da hakikati öğrenemedi. Bir müddet geçti ve adaletli Anuşirevan aynı hileyi üç kere daha tekrarladı ve her seferinde aynı bahaneleri Hakan'a iletti. O zaman Hakan komutanlarından birini yanına çağırdı ve ondan karşılıklı aynı şeyi yapmasını istedi. Hakan'ın ordusunun saldırmasından sonra Anuşirevan, Hakan'a birini gönderdi ve olanlar hakkında açıklama istedi. Hakan ise cevabında Anuşirevan'a "Çok hızlı darıldın. Benim başıma üç kere geldi. Halbu ki senin başına bir kere geldi''. Anuşirevan ise buna karşılık dedi ki "Bu iş bizim aramızda düşmanlık yaratanların işi olmalıdır. Bizim aramızı bozmak istiyorlar. Benim bir fikrim var oda şudur ki eğer kabul edersen sınırımıza duvar çekelim ve birkaç kapı koyalım ki izinsiz kimse geçemesin.'' Hakan bu teklifi kabul etti. Anuşirevan taş ve kalaydan duvar inşa ettirmeye başladı. Duvarın yüksekliği dağlara kadar ulaştı. Duvarı yedi fersaha kadar uzattılar ta ki Rest denilen bir mevziye ulaştı ve orası bir dağdır ki çıkması zordur. Oradan elli kişinin kaldıramayacağı taşlar aldılar ve o taşlara kalay ekleyerek güçlendirdiler. Düşmanlara karşı direnmesi için buraya bir kavmi yerleştirdiler. Ayrıca şehiri korumak için uzmanlardan oluşmuş yüz kişi görevlendirildi"*(Kîyânfar ve Muhammadzâdah, 2007: 8).

Derbendnâme isimli eserde ise bu surları yapan ve Hazar Hakanının kızı ile evlenen kişi Anuşirevan (?-579) değil, onun babası Kubad olarak gösterilmektedir (Ramazanov, 2010: 6-8). Fakat Taberî'nin Milletler ve Hükümdarlar Tarihi'nde Hazar'a damat olan ve Derbend Setti'ni yapan kişinin Anuşirevan olduğu söylenmektedir (Taberî, 1991: 1060, C III). Genel kabul edilen görüşte budur. Anuşirevan'ın inşa ettirdiği bu surlar yalnız sahil geçidini değil aynı zamanda kalenin kuşatılmasına imkân verecek olan bitişik dağların boğazlarını da kapatmasından dolayıdır ki surlar dağların en yüksek zirvelerine kadar uzatılmıştır (Barthold, 1978: 535).

Hazarlar resmi olarak kurulduktan sonra Sâsânîlerle Kuzey Kafkasya'da hakimiyet mücadelesine girişmişlerdir. Topraklarını her fırsatta genişletme düşüncesine sahip olan Sâsânî İmparatorluğu, Hazar Devleti karşısında oldukça güç durumlara düştüğü dönemler olmuştur. Anuşirevan'ın hem dostluk kurmak için çaba göstermesi hem de bu çabanın sonucunda kurulan dostluğu yıkması büyük bir çelişki göstermektedir. Bu çelişkinin nedeni

ise Anuşirevan'ın kendi çıkarlarıdır. Dostluğu bahane ederek yakınlık göstermiş olduğu Hazar Hakanı'na karşı kendi sınırlarını güvence altına almak adına böyle bir oyuna başvurmuş olduğu açık bir şekilde görülmektedir.

Derbend'in kuzey duvarında bulunmuş olan Pehlevice kitabesinde duvarın inşası hakkında bilgi verilmektedir (Aşurbeyli, 2006: 24). Kitabe, duvarın Anuşirevan zamanında yapıldığına işaret etmektedir. Bu kitabe miladi 553 yılında Derbend'in kale duvarına Sâsânîler'in Azerbaycan'daki valisi Berzinî tarafından yazdırılmıştır (Musalı, 2012: 3). Bununla birlikte Müslümanlar da duvarın kim tarafından yapıldığına dair bir rivayette bulunmuşlardır. Bu rivayete göre şehir ve sur bizzat Anuşirevan değil, onun veziri ve Şirvanşahlar'ın ceddi olan Narse b. Camasp inşa ettirmiştir (Barthold, 1978: 533). Bu iddia yukarıda değindiğimiz rivayet ile örtüşmemektedir. Ayrıca bu kadar yüksek iş gücü ve ekonomik güç isteyen yapıyı bir vezirin kendi basına ve hükümdarının izni olmadan yaptırması pek mümkün görünmemektedir.

Yine bu surların II. Yezdigerd'in yaptırdığına dair iddia vardır.[*] II. Yezdigerd'in Derbend gibi önemli bir coğrafyayı koruma altına alması kadar doğal bir şey yoktur. Hazar Denizi civarında gerçekleşen Hun-Sâsânî mücadelesi göz önüne alındığında bu durum daha iyi anlaşılacaktır. Fakat II. Yezdigerd'in, Anuşirevan kadar korunaklı bir yapı inşa ettirmediği görülür. Elimizde bu surların Anuşirevan dönemine ait olduğunu gösteren belgeler olduğu için bu iddianın asılsız kaldığı yaptığımız bu çalışmada sabittir.

Derbend surlarının en eskisi olan, saman katılmış balcıktan duvarlar, Artmonov'un tahminine göre milattan önceki devre aitti (Esin, 1979: 34). Derbend'in, Zülkarneyn isminde, kim olduğu bilinmeyen ve Büyük İskender zannedilen şahıs tarafından, kadim devirlerde yaptırıldığı hakkındaki rivayeti, en eski duvar ile alakalı olduğu düşünülmektedir (Esin,1979:34). Bu iddiayı doğrulamak için Zülkarneyn ve İskender'in kim olduğuna dair tartışmayı ele almak durumundayız. Her şeyden önce şunu söylemeliyiz ki, Kur'an-ı Kerim'de hayatı hakkında bilgiler verilen Zülkarneyn ile hayatını Yunan kaynaklarına dayalı batılı eserlerden öğrendiğimiz Büyük İskender'in birbirleriyle hiçbir alakası yoktur (Pala, 1980: 117). Mesela Risâle-i İskender'de; "Hâsıl-ı kelâm İskender ikidir. Evvelki Zülkarneyn, Kur'an'da mezkûr abd-i mü'min-i sâlihdir ve sultân-ı âdildir ve veziri Hızır'dır ve ikinci, İskender-i Rumî, müşriktir ve veziri filozof (Aristales) dur. İkisi arasında iki bin seneden ziyade müddet vardır" denilmektedir (Cihad, 2015: 115). Büyük İskender ile

[*] İddia için bkz, Gülreyhan Novruzova, Derbend Bölgesi Terekeme Türklerinin Dini Hayatı, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Kayseri 2005, s 19

Zülkarneyn birbirinden farklı kişiler olmasına rağmen Büyük İskender'e Zülkarneyn lakabı verilmiştir. Bunun nedeni ise Büyük İskender'in Anadolu ve Fars ülkelerini ele geçirmesinden dolayıdır. Bu lakabı ona ilk yakıştıran Firdevsî olarak görülmekle beraber Şahnüma eserinde Pers ordularını hezimete uğratan bir hükümdara peygamberlik veya olağanüstülük payesi verilmesinin nedeni, Farsların kırılan milli gururlarını tamir etmek olmalıdır (Cihad, 2015: 115). Diğer yandan Zülkarneyn'in yaptırdığı bir sur mevcuttur. Kur'an-ı Kerim'de Kehf suresi 83-89 ayetleri arası Zülkarneyn'in yapmış olduğu sur hakkında bilgiler verilmektedir. Bu ayetlerin mealen özeti şöyledir: Yeryüzünde iktidar sahibi olmuş, kendisine Allah tarafından yardım gönderilmiştir. Batı istikametine ilerleyerek okyanus kenarında bir kavme rastladığı ve onlara iyi muamelede bulunduğu bildirilen Zülkarneyn'in ikinci yolculuğu ev ve elbiseden habersiz bir toplulukla karşılaştığı doğu istikametine olur. Daha sonraki yolculuğu ise güneyden kuzeye olup Azerbaycan dolaylarında Ye'cüc ve Me'cüc üzerinde set yaptırmasıyla sonuçlanır. Bu seddin yapımında kullanılan malzemeler balçıktan olmayıp, demir ve üstüne kalay dökmek suretiyle inşa edilmiştir (Pala, 1980: 119). Zülkarneyn'in yapmış olduğu bu seddin Derbend'de bulunan set ile alakası yoktur. Sedd-i İskender isimli bu sur, İran'ın kuzeydoğusunda, Horasan'da, tarihi Cürcan Bölgesi'nde, günümüzdeki ismiyle İran'ın Gülistan eyaletinde yer almaktadır (Cihad, 2015: 116).

Derbend'in surları şehri ele geçiren devletler tarafından onarılmış olup bazı eklemeler yapılmıştır. Sâsânîlerin yıkılışından sonra Derbend'i ele geçiren Hazarların bazı eklemeler yapmış olduğu görülmektedir. Arkeolojik araştırmalara bakıldığında, Barklanov ve Artamonov, Derbend surları arasında (Türkistan usulünde, pahsa denen) büyük boydaki çiğ tuğlalar ile inşa edilmiş duvarları Hazar devrine atfetmektedir (Esin, 1979: 36).

Birbirine kuzey-güney yönde paralel olarak uzanan bu iki surun uzunluğu 3.6 km. olup birbirleri arasındaki mesafe 300-400 m. dir (UNESCO, Cital, Ancient City and Fortress Buildings of Derbend: 83) (bkz: Resim 2). İki sur arasındaki uzaklığa baktığımız zaman bir ok mesafesi kadar olduğu görülür. Buda bize, herhangi br saldırı anında duvarların birbirini koruması için aralarındaki uzaklığın bilinçli olarak bu mesafede tutulduğunu gösterir.

Şekil 2: Derbend Surları ve Narin Kale (http://www.turkkozmolojisi.com/2014/09/dagistan-derbent-narin-kale.html)

Bu iki surun en önemli kısmını Narin Kale oluşturmaktadır. Narin Kale, Hazar Deniz'inden başlayan surların bittiği yerdedir. 4.5 hektarlık alanı kaplayan kalenin içerisinde Sâsânîlerden kalma tarihi kalıntılar vardır. Ayrıca kalenin duvarlarında her biri birbirinden yaklaşık 20-30 m. uzaklıkta kuleler bulunmaktadır. (UNESCO, Cital, Ancient City and Fortress Buildings of Derbend: 83) (bkz: Resim 3). Tarihi Derbend şehri, bu iki surun arasına ve Narin Kale'nin içine kurulmuş olan önemli bir şehridir.

Resim 3: Narin Kale'nin duvarı ve kuleleri (http://www.dailymail.co.uk/news/article-3378504)

Narin kale, yapıldığı malzeme, konumu ve mimari yapısı göz önüne alındığında geçilmez bir kale niteliğindeydi. Derbend şehrini koruma görevini XIX. yüzyıla kadar devam ettirdi. Bu tarihten sonra eski önemi kaybetti. Şu anda bir müze olarak kullanılan Narin Kale UNESCO tarafından Dünya Mirasları Listesi'ne alınmıştır (UNESCO, Cital, Ancient City and Fortress Buildings of Derbend: 83).

Günümüzde sadece kalıntı halinde bulunan Derbend surlarının daha detaylı araştırılması için daha çok arkeolojik çalışma gerekmektedir. Fakat Rusya ile Dağıstan arasında ki sorunlar nedeniyle bu coğrafya üzerinde yeterince arkeolojik çalışma yapılmamıştır.

2.3- "Demir Kapı" İsimlendirmesi ve Nedeni

Türkler sadece Dağıstan'daki Derbend'e "Demir Kapı" dememişlerdir. Orhun yazıtlarında bir başka "Demir Kapı'dan bahsedilmektedir. Kültigin Âbidesinin güney cephesinde bulunan kısımda "Demir Kapı" hakkında şunlar geçmektedir:

> *"Doğuda Şantung ovasına kadar ordu sevk ettim, denize ulaşmama az kaldı. Güneyde Dokuz Ersine kadar ordu sevk ettim, Tibet'e ulaşmama az kaldı. Batıda İnci Nehrini geçerek Demir Kapıya ordu sevk ettim"* (Ergin, 2003:4).

Yine Bilge Kağan Âbidesi'nin doğu cephesindeki kısmında şu şekilde geçiyor:

> *"Batıda Demir Kapıya ordu sevk edivermiş" (Ergin, 2003:24).* Tonyukuk Âbidesi'nin güney cephesinde ise*: "Demir Kapıya kadar eriştik. Oradan döndürdük"* (Ergin, 2003: 41).

Yazıtlardaki örnekler bu kadarla sınırlı kalmayıp birçok yerlerde "Demir Kapı" tabiri kullanılmıştır. Orhun Âbidesi'nde adı geçen Demir Kapı, kabul edilmiş görüşe göre Belh kentini Semerkant'a bağlayan yol üzerinde bulunan kayalık bir geçit veya boğazdır. Türklerin, "Demir Kapı" olarak adlandırdıkları bir diğer kapı ise Güney Karpat Dağlarında bulunmaktadır. Burada bir boğaz vardır ve boğazın bulunduğu yerden Tuna Nehri geçer. Irmağın kayalı boğazında bulunan, çağlayanlı, dar yatağının aktığı yere Osmanlı Türkleri haklı olarak "Demir Kapı" adını vermişlerdir (Baskı, 2006: 77).

Görüldüğü üzere Türkler ilk yazılı metinlerinde dahi jeostratejik açıdan önemli gördükleri yerlere "Demir Kapı" demişlerdir. Bu söylem Osmanlı Türklerine kadar gelmiştir. Peki önemli coğrafyaların bazılarına "Demir Kapı" demelerindeki neden neydi? Demir Kapı isimlerinin oluşmasında demire metaforik anlam verilmiştir. Bununla beraber Ergenekon Destanı'ndan kaynaklanan ilkel mitolojik katkıda etki etmiş olabilir. (Baskı, 2006: 81). Ergenekon Destanı Farslı vakanüvis Reşidüddin'in Câmiü't- Tevârîh adlı eserinde şöyle anlatılmaktadır:

"Daha önce Moğol adı verilen bu boyların, aşağı yukarı 2.000 sene önce, Türk boyları ile araları açılmış ve birbirlerine düşman olmuşlardı. Bu düşmanlık, o kadar büyümüş ve inada dökülmüştü ki, birbirlerini ortadan kaldırmak için durmadan savaş ediyorlardı. Sözlerine inanılır, doğru sözlü ve bilgili kişilerin anlattıklarına göre Türk boyları, Moğollara karşı galip gelmişler ve onları öldürmüşlerdi. Bu mağlup edilen boylardan, iki kadınla iki erkekten başka bir kimse kalmamıştı. Bu iki ev halkı da (Türkler) gelir de bizi öldürür diye, sarp ve kayalık bir yere kaçıp saklanmışlardı. Bu saklandıkları yerin etrafı, hep dağlar ve ormanlar ile örtülüymüş. Dimdik dağlarla bu yerin girilip çıkacak bir geçidinden başka bir yeri de yokmuş. Bu geçitten bile bin bir güçlük ve zorlukla girilip çıkılırmış. Dağların orta yeri ise, dümdüz ve çayırlık bir ovaymiş. Bu ovanın adına da Ergenekon derlermiş. Onlar senelerce o güzel ova içinde yaşadılar ve yavaş yavaş soyları da çoğalmaya başladı. Birbirleri ile evlenmek yolu ile gittikçe çoğaldılar. Bölüm bölüm ayrıldılar. Bu dağların arasında sıkışarak çoğalmaya başlayan halklar, artık bu dağ ve ormanlıklar içinde yaşayamaz hale gelmişlerdi. Çünkü buralar onlara çok dar geliyordu. Dağlar arasındaki tek geçitten geçmek de yine çok zordu. Hepsi bir araya gelip, bu dar geçitten nasıl geçeceklerini düşündüler ve kurtuluş için bir yol aradılar hemen bu geçitte bir demir madeni vardı. Bu madeni işletir ve onları eriterek daima demir çıkarırlardı. Başka bir yol bulamayınca bu demir kapıyı eritip oradan çıkmaya karar verdiler. Hepsi bir araya gelip ormandan odunlar topladılar ve eşeklerle yük yük kömürler getirdiler. Ayrıca da körükler yaptılar… En sonun da ateşler yandı körükler işledi ve geçit de eriyip parçalandı. Bu sırada, pek çok da demir elde edilmişti. Tabii olarak yol da açılınca, içeride hapsolan halkın hepsi, dışarıya kolaylıkla çıkabildiler. Bu suretle bozkırlara yayılıp, her biri bir yere yerleşti" (Ögel, 1993: 63).

Türkler demiri kutsal bir cisim olarak kabul ediyorlardı. Bu nedenledir ki demircilikte onlar için kutsal bir uğraş sayılıyordu. Göktürk Devleti'ni kuran Bumin Kağan ve İstemi Kağan'ın kendi kabilelerinin sanatları demircilikti (Ögel, 1993: 66). Fakat bu kadar kutsal sayılan demirciliğin Göktürk inancındaki yeri hakkında bilgimiz yoktur.

Çeşitli milletlerin efsanelerinde[*] demir önemli yer tutsa da Türk halklarının efsanelerinde ve Altay ile Güney Sibirya mitolojisinde sık sık "Demir Dağ'' ile "Çelik Dağ"dan bahsedilir. Bu demir dağlar Türk kozmogonisinde önemli bir rol oynadılar. Efsanelere göre onlar çoğu zaman denizin veya okyanusun ötesinde olup dünyanın uç noktasını sembolize etmektedir. Bunun ışığında Kafkasya'da Türk inancına uygun olarak ''Demir Dağ'' idi (Baskı, 2006:83).

Kafkasya'da bulunan Derbend geçidine Türkler tarafından neden ''Demir Kapı'' denildiği böylelikle anlaşılmaktadır. Gerçekten de Hazar Denizi civarındaki Kafkas dağları Ortaçağ'da iki ayrı dünyayı birbirinden ayırmaktaydı. Kuzey Kafkasya'ya hakim olan

[*] Demire farklı milletlerde çeşitli anlamlar yüklenerek ona kutsallık katmışlardı. Eski Yunanistan'da demircilik kutsal bir sanat olarak kabul edilmiştir. Demirciliğe verilen bu kutsallık, Moğollarda olduğu gibi etrafa sıçrayan ve yakıcı kıvılcımlardan dolayı değil insanoğlunun parlak zekası ve yaratıcılığının bir timsali olduğu için verilmiştir. Detaylı bilgi için bkz : Ögel, 1993:66.

Hazar Devlet'i ile Güney Kafkasya'ya hakim olan İslam Devleti arasında ki doğal sınırdı. Bu iki farklı dünyaya geçişi sağlayan Derbend Geçidi (Demir Kapı) bu nedenle birçok defa istilaya maruz kalıp birçok defa el değiştirmiştir. Ayrıca Taberî, Tarih-i Taberî isimli eserinde "Derbend" ismine farklı bir mana yüklemiştir. Ticari faaliyetlerin yoğun olması ve her yerden tüccarın buraya uğramasından dolayı Derbend'i, "Bütün yolların birleştiği yer." olarak tanımlıyordu (Taberî, trz: 489, C III). O, Derbend'i sadece dar geçit, boğaz olarak değil, aynı zamanda ticaret merkezi olarak da tanımlıyordu (Taberî, trz: 486, C III). Bu tanımla bize Derbend'in o dönemde ticaret acısından ne kadar önemli bir şehir olduğunu göstermesi açısından oldukça önemlidir.

Görüldüğü gibi Türkler' bir yere "Demir Kapı" demesi için, o yerin birçok stratejik öneme sahip olması gerekmektedir. Bununla beraber Derbend'in, Hazar Denizi'ndeki korunaklı limanı da şehrin bu isimle anılmasına neden olmuş olabileceği düşüncesi kafaları karıştırabilir. Bu limanın girişine Şam'daki Sür ile Beyrut ve Kostantiniyye halici üzerinde olduğu gibi uzun bir zincir konulmuştur (bkz, s 8). Bu zincirler limanın kapısı görevini üstlenmekteydi. Bu demir zincirlerden dolayı Derbend şehrine "Demir Kapı" denilmiş olabilir. Fakat Derbend şehrine "Demir Kapı" demek için bu liman tek başına yeterli değildir.

2.4-Ticaret

Batı Karadeniz kıyılarına kadar uzanan, güneyden Ön Asya medeniyetleriyle komşu olan, kuzeyden de eski zamanlardan beri, doğuya doğru ticaret kervanlarının geçtiği sınırsız bozkır stepleriyle birleşen Kafkasya, yüzlerce yıl boyunca dünya ticaret yolları şebekesine dahil olmuş ve dünya ticaretinin en önemli safhalarından birini teşkil etmiştir. Eski Mısır, Babil, Asurya, Fenike, Yunanistan hatta İran ve Ön Asya ile Akdeniz havzasının diğer bölgeleri kendi mallarını Kafkasya'ya sevk eder, burada satar ve artanını daha ilerideki memleketlere gönderirlerdi (Bedirhan, 2000: 46).

Bu coğrafyada kurulan ticari koloniler bölgeye ekonomik anlamda değer katmış, ticaretin gelişmesinde önemli rol oynamıştı. Kafkasya'da ve Karadeniz sahillerindeki Yunan ticaret kolonileri M.Ö. VII-VI. asırda meydana gelmişti. Bu tarihten sonra Kafkasya, uluslararası ticaret ilişkilerindeki konumunu daha da güçlendirerek ticari açıdan önemli bir coğrafya haline gelmeyi başarmıştı. Yunan kolonist ve tüccarlarından önce de komşu milletler Kafkasya'yı tanır ve burada karşılıklı ticaret yaparlardı (Canbek, 1978: 21). Kafkas havzası

Asur ve Babil tekstil ürünlerinin, Anadolu ve Mısır tahılının ihraç merkezlerinden biri olması bunu kanıtlamaktadır. Bunula beraber Kafkasya, İlkçağdan Ortaçağın sonlarına kadar köle ticaretinin merkezi konumundaydı. Özellikle İlkçağlarda bölge adeta köle borsası gibiydi. Bölge dışından getirilen yabancı kölelerin toplanma merkezi olmasının yanı sıra yerli Kafkas köleler de bu coğrafyada rağbet görüyordu. Kafkasya'nın yerli halkı savaşçı ve dayanıklı olduğundan olsa gerek, Kafkas kölelerin o dönemde meşhur olduğu görülür. Öyle ki Persler bölgeye hakim oldukları dönemde halktan vergi olarak köle bile tahsil ediyorlardı. (Çog, 2009: 120). Abbasiler devrinde de köle borsasının aynı şekilde devam ettiği görülür. Bölgede yapılan köle ticaretinin Derbend'de de yoğunlaşmış olduğu görülür. Derbend ve civarında yapılan köle ticaretinden tüccarların, kölelerin o dönemin enerji gücünü oluşturduğu için oldukça yüksek gelir elde etmiş olmaları muhtemeldir.

Emeviler döneminde Kafkasya'da, özellikle Derbend Bölgesi'nde, Hazar-Emevi çatışmasından dolayı ticari hareketlilikte bir düşüş meydana gelmişti. Fakat Abbasiler zamanına gelindiğinde ise durum değişmişti. Hazar Devleti'nin zayıflamaya başlaması ve Abbasilerin izlemiş olduğu barışçıl politikadan dolayı bölge ticaretinde bir canlanma meydana gelmişti. Pers döneminde olduğu gibi Abbasiler zamanında da Derbend, Asyalı tüccarlar için önemli geçitlerden biriydi. Doğu ürünlerini batıya aktaran kervanlar mecburen Hazar havzası ve Kafkasya'daki Derbend veya Daryal geçidini kullanmak zorundaydılar (Çog, 2009: 120).

Bir bölgede ticaretin gelişmesinde coğrafi konum, o coğrafyada çıkarılan yer altı kaynakları ve yetiştirilen ürün çeşitliliğinin yanında güvenlik de önemli rol oynamaktadır. Derbend şehri birçok devlet tarafından istilaya uğramasına rağmen Hazar Denizi'ne kıyısı olması, Kuzey İpek Yolu ve Kürk Yolu'nun bu şehre yakın yerden geçmesi ve şehrin korunaklı yapısı nedeniyle ticari faaliyetler oldukça canlıydı. Bunun yanında Asya ve Doğu Avrupa arasında bağlantıyı sağlayan konumu da ticaretin gelişmesinde oldukça önemli rol oynamıştı. Ayrıca Derbend limanının büyük fırtınalara ve düşman saldırılarına karşı korunaklı olması, tüccarın dikkatini çekiyordu.

Arap hakimiyetinin ilk yıllarında yabancı memleketlerden gelen tüccarlar Derbend surlarından içeri bırakılmaz, ticari faaliyetler şehrin surundan bir fersah uzaklıktaki yerde yapılırdı (Canbek, 1978: 39). Yine Arapların hakimiyetinde, bilhassa Abbasiler döneminde, Kafkasya'da ekonomik açıdan olumlu gelişmeler yaşandı. Bilindiği gibi İslam âlemi her alanda en parlak dönemini Abbasiler zamanında yaşamıştı. Devletin merkezi Şam'dan

alınarak bütün ön Asya ticaretinin birleştiği yer olan Bağdat'a taşınmıştı. Bu durum bölge coğrafyasını olumlu yönde etkilemiştir. İstahrî bütün Kafkasya şehirlerini Bağdat'a bağlayan yolları ve bunlardan başka kervan yollarını ayrıntılarıyla zikreder (Canbek, 1978: 39).

Hazar Denizi'nin güneyinde bulunan limanlar ile kuzeyindeki bölgeler arasında yer alan Derbend, bütün bu sahillerdeki ipek ve kürk gibi ürünlerin toplandığı bir şehirdi. Katip Çelebi, Derbend'de sene de yirmi bin yük ipek alınıp satıldığını yazmıştır. Bu ürünler Derbend'den başlayıp kara ya da su yolları takip edilerek Karadeniz'e ulaştırılıyordu (Gökçe, 2012: 169). Bu, geçmişten süre gelen bir durumdu. Karadeniz sahilleri sınır tanımayan Arap tüccarlar için önemli ithalat merkezlerinden biriydi. Özellikle Trabzon, Müslüman tüccarların doğu mallarını batıya ulaştırdıkları limanların başında geliyordu. Trabzon'da toplanan tüccarlar buradan Bizans'a ticaret amaçlı seyahat gerçekleştiriyorlardı (Çog, 2009:121), (İbn Havkal, 2014:268).

Abbasi Halifesi, M.883/H.270 tarihinde Şirvan Bölgesi'ndeki neft kuyuları ve madenlerinin gelirinin yarısını Derbend gazileri için tahsis etmiştir. Bunları gazilerden almak isteyenleri lanetleyerek böyle bir teşebbüste bulunanları Allah'a düşman olarak addetmiştir (Gökçe, 2012: 169). Bu durumun şehre zenginlik katmış olduğu muhtemel olup Abbasiler de sosyal devlet anlayışının en güzel örneklerinden birini göstermiştir.

Derbend'de çıkarılın önemli ticaret maddelerinden bir tanesi de tuzdu. Ortaçağ'da günlük hayatın ve ekonominin temel ihtiyaçlarından biri olan ve gıda maddesi olarak tüketildiği gibi ihraç ürünlerinin uzun süreli saklanması bakımından da koruyucu olarak kullanılan tuz, Abbasi ekonomisi için temel ihtiyaç maddelerinden olmuştu. İslam dünyasının tuz ihtiyacının önemli bir kısmını, yakın olması nedeniyle, Derbend Bölgesi'nden sağlanıyordu (Çog, 2009:125).

Şehrin en önemli ihraç ürünlerinin başında köle, dokuma bezi, kök boya, keten ve safran geliyordu. Boya üretimi Hazar Denizi'nde bulunan iki adadan biri olan ve Derbend sınırları içersin de yer alan Cezîretü'l–Bab denilen adada gerçekleştirilip buradan bütün dünyaya ihraç ediliyordu (Minorsky, 2008: 13). İbn Havkal çıkarılan kırmızı boya bitkisinin Hazar Denizi üzerinden Cürcan'a götürülüp oradan da hayvan sırtında Hindistan'a sevk edildiğini ifade eder (İbn Havkal, 2014: 270). Bu da bize Derbend'in uzak doğu bölgesine bağlı olan ticaret ağının bir parçası olduğunu gösterir. Ayrıca bu adalardaki otlaklıklar hayvancılık için önemli yer tutardı. Farklı bölgelerden getirilen hayvanlar bu adada otlatılırdı. (İbn

Havkal, 2014: 298). Keten bezi ticaretine gelecek olursak, Derbend'deki keten elbiseler oldukça ünlüdür. Keten kumaşı, Revan, Ermeniye, Azerbaycan ülkelerinden sadece Derbend'de imal edildiği bilinir. (İbn Havkal, 2014: 264). Bu durumun şehrin ekonomisine olumlu şekilde yansımış olacağı muhtemeldir.

Derbend'e Müslüman olan ve Müslüman olmayan bütün memleketlerden mal geliyordu (Barthold, 1978: 535). Yâkût el- Hamevî'nin *Mu'cemü'l-Bûldân* adlı eserinde bu şehre ticaret yapmak için gelen halkların nereden geldiğini şöyle belirtmektedir: "*Buraya kuzeyden Hazarlar, Serir, Şinzân, Hayzân ülkeleri, Gürcüler, Ruklân, Zirikrân, Gumeyk ülkeleri, güneyden Cürcan, Tabaristan, Deylem, Gilan halkı gelerek ticaret yaparlar*'' (Şeşen, 2001: 131). Hamevi'den aldığımız bu bilgiler doğrultusunda adı gecen şehirlerdeki ticari faaliyetleri inceleyerek Derbend şehrinde hangi ürünlerin ticareti yapıldığına ulaşabiliriz.

Cürcan: VII. yüzyıl müelliflerinden Yâkût el-Hamevî, Cürcan'ı zengin, bereketli toprakları sayesinde bol ürün alınan ve ipekçiliği ile meşhur bir şehir olarak tanıtır (Kurtulmuş, 1993: 131). Çam ve diğer ağaçlardan iyi kerestelikler yetişirdi ve Horasanî denilen büyük develer burada bulunurdu (Yörükan, 2013: 128).

Makdîsî'de Ahsenü't-Tekâsim fi Ma'rifeti'l-Ekâlîm isimli eserinde, Cürcan'ın merkezi Şehristân için meyvenin, zeytinin ve narın bol olduğu belirtilerek Filistin'deki Remle şehrine benzetilmektedir. (Şeşen, 2001: 176).

Cürcan'ın denize iskelesi vardı. Buradan Hazar'a, Bâbü'l Ebvâb'a, Cebel'e, Deylem'e ve diğer yerlere gidilirdi (Yörükan, 2013: 353). Cürcan'dan, Derbend'de giden ticari ürünler hakkında bilgimiz olmamasına rağmen Cürcan'da üretilen en önemli ürünün ipek olması ve Derbend'de de dokuma bezi ticareti göz önüne alındığında, iki şehir arasında ipek ticareti yapıldığı çıkarımını yapmak yerinde olacaktır. Bununla beraber Derbend'den, Cürcana kök boya gönderilirdi (İbn Havkal, 2014: 270). Cürcanlılar bu boyalar sayesinde ipek kumaşlarını renklerdikleri aşikardır.

Hazar: Hazar ülkesi, Karadeniz ve Hazar Denizi arasında olan büyük bir ülkedir. Koyun besiciliği ve bal üretimi çoktur. Yahudi nüfusu bu bölgede oldukça fazladır. Hazar ülkesinde etrafa ihraç edilen zamktan* başka bir şey üretilmez. Hazar Ülkesi'ndeki Ural Dağı'ında kaliteli gümüş ve altın madenleri çıkartılıp etrafa götürülür. Hazar ülkesinin en önemli şehirlerinden biri Semender'dir. Hazar Denizi kıyısında çarşıları ve tüccarları olan

* Ağaçların kabukları arasından sızan yapışkan madde. Yapıştırıcı olarak kullanılır.

hoş bir şehirdir. Ülkenin ihtiyacı olan bal, mum, köleler ve yünler başka şehirlerden gelir. Ülkede kendi ihtiyaçlarını karşılayacak kadar giysi bulunur. (Şeşen, 2001: 175). Bu bilgiler doğrultusunda Hazar Ülkesi ile Derbend arasında köle ve kumaş ticaretinin yapılabilmiş olabileceği düşünülebilir.

IX. yüzyılın başında Hazarların zayıflamaya başlamasıyla Abbasiler Kafkasya Bölgesi'nde nüfuzunu arttırdığı görülür. Hazarların zayıflaması hem ekonomik hemde siyasi açıdan Abbasilerin işine gelmiştir. Öyle ki, Hazar'ın en büyük ve en önemli şehirlerinden biri olan İdil'deki Müslümanların başına Hazar Hakanı tarafından "*Haz Çavuşu"* denilen bir memur atanmıştı. Hazarların himayesinde yaşayan Müslümanların hukuki işleri bu memura bırakılmıştı. Başka hiçbir memur onları idare edemez, aralarında hüküm veremezdi (İbn Fadlan, 2015: 47). Bu durum bize Abbasiler'in, Hazarlar üzerinde etkin bir siyaset izlediği ve Müslüman tüccarların Hazar Ülkesi'nde ayrıcalıklı bir konumda olduğunu göstermektedir.

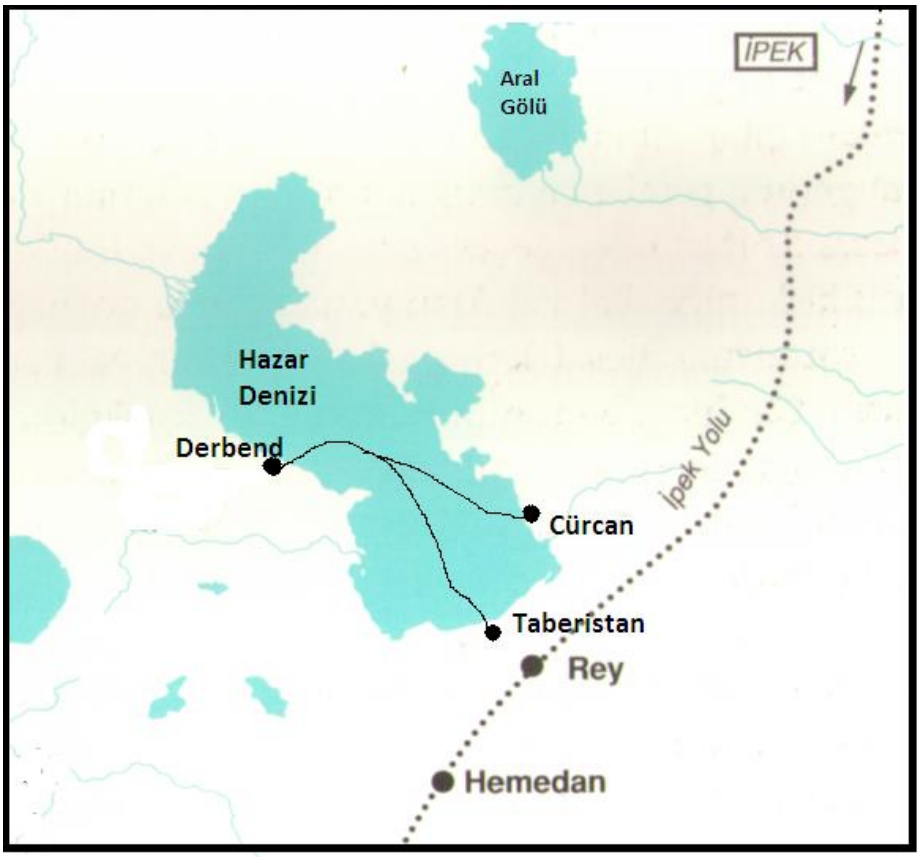
Taberistan: Taberistan'ın Hazar Denizi'ne kıyısı vardır. En büyük kasabası Âmül'dür. Taberistan, suyu, meyvesi, yüksek ve büyük ağaçları çok olan bir memlekettir. Taberistan ipek üretiminde önde gelen yerlerden biridir. Keten ve kenevir tarlaları geniş yer tuttuğu gibi balığı ve sarımsağı da boldur (Makdîsî, 2015, 355). Üretilen ipek buradan her tarafa sevk olunur. Taberistan'daki ipek tohumlarından kaliteli kumaş çıkmadığı için, tohumlar buraya Cürcan'dan getirilir. Taberistan'da çok çeşitli ipek elbiseler, değeri yüksek olan yünlerden elbiseler ve enteresan kumaşlar imal edilirdi. İbn Havkal'a göre bu elbiselerin sahip olduğu değerde başka elbise yoktur (İbn Havkal, 2014: 292,293).

Deylem: İlk İslam coğrafyacıları Deylem'in sınırılarını birbirlerinden farklı tanımlamışlardır. Bu yüzden çeşitli kaynaklarda farklı sınır tanımlamalarıyla karşılaşabiliriz. Hazar Denizi'nin güneyinde yer alan Deylem, batıdan Azerbaycan'ın bir kısmını, doğudan ise Cürcan'ın bir kısmını sınırları içine alır. Deylem Bölgesi'nın bir kısmı dağlık bir kısmı ovalıktır (İbn Havkal, 2014:289).

Deylem'in kapsamış olduğu coğrafyadaki ticari faaliyetler, çeşitli pazarları olan, Rey'de gerçekleşmekteydi. Rey'in pazarları: Rûde, Balisan, Dehk, Nasrâbaâd, Serbânân, Bâbü'l-Cebel, Bâb-ü Hişam ve Bab-ü Sin' olup bu pazarlardan en büyüğü olan Rûde'dir. Burada yoğun bir şekilde ticari faaliyet yapılır. Ayrıc burada büyük hanlarda bulunur. (Yörükan, 2013: 350). Bu hanlar bize oradaki ticari canlılı göstemesi açısından önemlidir. Bu hanların Rey dışından gelenlerin konuklama ihtiyacını karşılamak için kurulduğu muhtemeldir.

Kazvin ise suyunun azlığına rağmen mahsulü bol olan bir kasabadır. Fakat bu iki kasabanın Derbend ile nasıl bir ticari ilişkisi olduğuna dair herhangi bir belgeye ulaşamadık.

Ticaret arz-talep dengesi üzerine kurulu bir sistem olduğu için, Cürcan ve Taberistan'ın Derbend ile olan ticareti diğer memleketlerle olan ticaretinden fazladır. Diğer yandan korunaklı bir limana ve sağlam surlara sahip olması nedeniyle diğer memleketlerden gelen ticari ürünler buradan başka memleketlere güvenli şekilde ulaştırabilir. Örneğin Taberistan'ın ve Cürcan'ın ihtiyacı olan bir ürün Derbend üzerinden bu şehirlere ulaştırılabilir. Bu tarz tespitler için de Ortaçağ'da Kafkasya ve diğer coğrafyalar üzerinde kurulmuş olan şehirleri tek tek ele alıp bir çıkarımda bulunulabilir.

Şekil 3: Ticaret (McEvedy,2010: s 23)

2.5-Etnik Yapı

Derbend sahip olduğu bütün bu özellikleri dolayısıyla hem ortaçağda hem de günümüzde birçok milleti içinde barındırmıştır. Dağlık bir alana sahip olması nedeniyle göç etmiş olan halklar ve oranın yerli halkları kimliklerini koruyarak bugüne kadar gelmişlerdir. Coğrafyayı bir bütün olarak ele aldığımızda Derbend'in şu anda bağlı bulunduğu Dağıstan'da etnik yapıların dağılımı şu şekildedir: Avarlar, Akvaklar %0.5, Andiler % 1.0,

Bagulallar % 0.4, Botlikler %0.4, Çamallar % 0.4, Didoylar % 0.4, Godoberinler %0.2, Kapuçinler %0.2, Karataylar %0.7, Kwarşinler % 0.1, Tindiler %0.5, (Yukarıda yazılan gruplar Avarlara dahil edilmiştir.)Darginler %13.9, Kaytaklar % 1.8, Kubaçiler %0.3(Bu iki kavimde Darginlere dahil edilmişlerdir) Lezgiler %11.5, Laklar %5.1, Tabasaranlar %4.1, Çeçenler %2.8, Rutullar %1.3, Agullar %1.0, Kumuklar %11.2, Nogaylar %3.3, Azeriler %3.0, Tsahurlar &1.2, Tatarlar %0.4, Tatlar %0.2, Yahudiler %1.5, Ruslar %12.5, Ukraynalılar %0.5, İranlılar %0.4, diğerleri %2.3 (Abdullah Aliyev, 2008: 15). Kafkasya görüldüğü üzere bir milletler mozaği görünümdedir. Bu milletlerin ortaçağ döneminde her birinin kendine ait dilleri vardı. Rusların ve başka yabancı araştırmacıların açıklamalarına göre Dağıstan'ın her bir vadisinde ayrı bir dil ve şive konuşulurdu (İzzet, 2009: 296). İslamiyet'in bölgeye girmesi ile birlikte toplumsal olarak etkileşim başlamıştı. Bu etkileşim kendisini inanç sisteminde ve dilde yoğun bir şekilde hissettirmişti. Öyleyse günümüzde Yahudi, Hristiyan ve Müslüman inancının hakim olduğu Kafkasya'ya, diller, milletler ve dinler mozaiği demek yerinde olacaktır.

Bu halkların tek tek ele alınıp araştırılması, dinleri, dilleri ve kültürlerinin tespiti başlı başına bir çalışma gerektirmektedir. Biz ise bu bölümde Kafkasya'nın tamamını değil sadece Ortaçağ döneminde Derbend'de ve civarında yaşamış olan milletleri ele alacağız.

2.5.1-Lezgiler

Kafkasya'nın en eski yerli halklarından olan Lezgilere, Latin müellifler Legea, Gürcüler Leki, İranlılar ile Araplar Lekz ve Ruslar Lezgin adını vermişlerdir (Dursun, 2003: 169). Lezgilerin yoğun olarak bulundukları yerler Dağıstan'ın güneydoğusuyla komşu olan Kuzeydoğu Azerbaycan'dır (Yıldız, 2006: 27). Lezgilerin ortaya çıkması efsaneye dayandırılmıştır. Bu Gürcü efsanesine göre Lezgilerle Kartveller (Gürcüler), Likos ve Kartlos adlı iki kardeşten türemişlerdir ve Lezgi ismi bu iki kardeşin adlarından gelmektedir (Dursun, 2003: 169). Şemsettin Sami, Lezgileri Dağıstan'ın asıl yerli halklarından sayar ve eserinde şu bilgilere yer verir: *"Dağıstan'ın ahali-i asliyesi Lezgi cinsiyetine mensup olup, Lezgi kavmi asıl ve nesepleri meçhul olan Akvam-ı Kafkasiye'den dir. Bu kavim hıtta-ı mezkurede pek kadim olup milad-ı İsa'dan 45 sene evvel yazılmış olan meşhur Heredot' un tarihinde dahi bu isimle mezkurdur. Lezgiler'in olsa olsa Çerkezler, Gürcüler, Lazlar vesâir Akvam-ı Kafkasya ile münasebet ve karabet-i cinsiyeleri olmak ihtimali var ise de bunun dahi ısbatı tahkikat ve taharriyat- ı amikaya mütevaffıktır. Elhasıl*

Dağıstan'ın asıl ahalisi Lezgi kavminden ibaret ise de bunlar dağlık ve mürtedi mahallerinde sakin olup Bahr-i Hazar sevahilinde karib olan alçak yerlerinin ahalisi Türk, Türkmen, tatar, Nogay vs. Akvam-ı Turaniye'den dir" (Sami, 1981: 2091-2092, C III). Belâzurî'nin Fütûhu'l-Büldân isimli eserinde ise Lezgi, kale ismi, şehir ismi ve halk ismi olarak geçmektedir.*

Lezgilerin siyasî tarihleri hakkında pek fazla bilgi yoktur. Yüzyıllar boyunca aynı bölgede kalmış olduklarından dolayı bölgeyi işgal eden devletlerin idaresi altına girmeden serbest halde yaşadıkları bilinmektedir. Kuzeyden güneye, güneyden kuzeye göç yolları üzerinde bulunduklarından dolayı birçok kültür unsurlarıyla karşılaşmalarına rağmen benliklerini koruyup bu günlere kadar gelmişlerdir. Lezgilerin ne zaman Müslüman olduklarına dair net bir bilgi yoktur. Bu konuda iki görüş vardır. Birincisi, VII. VIII. yüzyılda Müslüman savaşçıların bölgeye gelmesiyle birlikte İslamiyetle tanışmışlar ve bir kısmı o dönemde Müslüman olmuşlardır. Lezgilerin XV. yüzyıl ortalarında Şirvan Şahı Halil'in ülkelerini fethetmesi üzerine tamamen Müslüman oldukları sanılmaktadır (Yıldız, 2006: 27). Lezgilerin ne zaman Müslüman olduklarına dair ikinci görüş ise Zeki Velidi Togan'a aittir. Zeki Velidi Togan, Alparslan'ın Derbend'e kendi amirlerinden Yayma'yı vali tayin etmesiyle Lezgilerin Müslüman olduklarını söylemiştir (Togan, 1981: 459).

Kafkasya dilleri kendi arasında Kuzey Kafkasya ve Güney Kafkasya dilleri olmak üzere ikiye ayrılır. Lezgi dili Kuzey Kafkasya dillerinden Dağıstan dilleri grubuna girmektedir. Lezgi dilinde kırk beş harf olup bu dilde sesler kalın ve telaffuzu çok zordur (Kömürcü, 2014: 157). Özellikle Arap dilinden oldukça etkilendiği görülmektedir.†

2.5.2-Kumuklar

Kafkasya'nın Dağıstan Bölgesi'nde yaşamakta olan Kumuk Türklerinin tarihi ve etnik kökenleri konusunda çeşitli görüşler ileri sürülmüştür. Bu konuda birçok iddia ortaya atılmıştır. XIX. yüzyıl başlarında Kafkasya'da araştırmalar yapan Macar dil bilimcisi J. Kloproth, Kumukları, Hazarların torunu kabul etmekle birlikte Vambery ve W. Barthold (Barthold, 1980: 382, C V) gibi bilim adamları Kumukların Dağıstan halklarından Kazi-

* Adı geçen eserin 227. sayfasında şehir olarak geçmekte, 236. sayfasında halk ismi olarak geçmekte ve 239. sayfa da ise kale ismi olarak geçmektedir. Detaylı bilgi için Bkz: Ahmed b. Yahyâ el- Belâzurî, Fütûhu'l Büldân, Siyer Yayınları, çev: Mustafa Fayda, İstanbul 2013, s 227, 236, 239.

† Ahmet Kömürcü'nün makalesinde Arapça kelimelerle Lezgi dilindeki kelimelerin karşılaştırılması yapılmıştır (Kömürcü, 2014: 154-172).

Kumuklar arasında araştırmıştır (Tavkul, 2005 :19). Ayrıca Barthold Kumukların Türkistan ile alakası bulunmadığını, Kafkasya'da Türkleşen Kazi-Kumuklardan ayrılan bir kol olduğunu ileri sürmüştür (Gömeç, 2011: 512).

Kumukların tarihleri hakkında kesin bir bilgi yoktur. Onların VII. yüzyıldan itibaren bölgeye hakim olan Hazar İmparatorluğu sınırları içine alındığı, Kumukların Kıpçak ve Oğuz boyları ile Dağıstan'da yaşamakta olan yerli Kafkas kavimlerinin bu sahadaki kaynaşması neticesinde bir Türk boyu olarak teşekkül ettikleri anlaşılmaktadır (Tavkul, 2005: 29).

Kumuk Türkçesi, XVII. asırdan XX. asra dek Kuzey-Doğu Kafkasya'daki halklar arasında ortak anlaşma dili olarak kullanılmıştır. Kumuk Türkçesinin belli başlı üç ağızı bulunmaktadır: Hasavyurt, Buynaksk ve Haydak ağızları. Bu dil, Rusça ve Arapçanın etkisi altında kalmıştır. Dağıstan'da bilginlerin dili olarak düşünüldüğünden oldukça saygın bir toplumsal rolü vardı. Öyle ki, Geçmişte kız istemeye giden aileler oğullarının Kumukça bilmesini avantaj olarak görmekteydiler (Uğurlu, www.kiyader.org.tr.). Kumuklar, Müslümanların 652-653 yıllarında Derbend üzerine yaptığı seferler sonucunda İslamiyetle tanışmışlardır (Yıldız, 2006: 77).

2.5.3-Alanlar (el-Lan)

Alanların etnik adı ilk defa M.S. I. yüzyılda Roma kaynaklarında yer almasının rağmen o dönemlerde Çin'de hakim olan hanedanın kayıtlarına dayanan De Guignes'in dediğine bakılırsa Alanlar M.S II. yüzyılda Çinlilerce de biliniyordu (Ahmed, 1998: 86). "Alan" adının anlamı üzerine birçok görüş ortaya atılmıştır. Bazı tarihçiler bölge adı olarak kullanırken bazıları da kabile adı olarak kullanmıştır. Romen tarihçi Aminanos Merkelinos'un görüşüne dayanan bazı teorilere göre "Alan", Altay Bölgesi'nde bir dağ adından geliyordu (Ahmed, 1998: 84). İbn Rusteh ise Alan diyarı hakkında şunları kaydetmiştir:

> *"Serir padişahın bulunduğu yerin sol tarafından çıkıp dağlık ve çimenlik yerlerden üç gün yürüdükten sonra, el-Lan padişahının bulunduğu yere varılır. el-Lan padişahının kendisi Hristiyan'dır. Memleketinin bütün ahalisi ise putlara tapar. El-Lan dört kabiledir. Padişahlık ve şeref bunların Dehsas namındaki kabilesindedir. el-Lan padişahına Beğayir denir. Bu isim el-Lanlara padişahlık eden herkesin müşterek kullandığı bir lakaptır"* (Yörükan, 2013: 182).

Alanların bir kısmı Avrupa'ya yönelirken diğer bir kısmı da Kafkasya'da gözükerek güney yönünde Kafkasya'yı geçmek isterken Derbend'de yöneldiler. Burada, Bizans ve İran

imparatorluklarının hakimiyeti altındaki topraklarla karşılaştılar. Buradaki halklarla ticari, siyasî ve kültürel ilişkilerde bulundular. Derbend civarında belli bir dönem bağımsız olarak hakimiyetlerini sürdürdüler. Bizans'tan oldukça etkilenmiş, ticari faaliyetlerde bulunurken Bizans paralarını kullanmışlardı. Bizans'da bunlardan farklı şekilde yararlanmıştı. Bizanslılar bunların yardımıyla Kafkasya ve Transkafkasya'ya giden yolları çok iyi tanıyarak bu hususta onlardan çok defa yararlanmışlardı (Ahmed, 1998: 90).

Hükümdarlarına "Kerkündac" denirdi. el-Lan'ın başkenti Magas'dı ve anlamı da "Kurumuş Kuyu" demekti. el-Lan hükümdarları İslam'ın zuhurundan sonra ve Abbasi Hanedanı döneminde Hıristiyanlığı kabul etmişlerdi. Bu hükümdarlar daha önce putperesti (Mes'ûdî, 2014:156).

XIII. yüzyılın ilk çeyreğinde Moğol istilasının Kafkasya'ya kadar ulaşması Alanlar için zorlu bir dönemin başlangıcı olmuştu. Moğol istilaları ve sonrasında yaşam şartları ağırlaşmıştı. Bu nedenle Alanlar esaretten kurtulmak amacıyla dünyanın farklı yerlerine göç etmek zorunda kalmışlardı. Böylece, Orta Avrupa'dan Çin'e kadar uzanan geniş bir coğrafyaya yayılmışlardı. Bununla beraber Moğol istilaları, ovalarda yaşayan Alanların bir bölümünü Kafkasya'nın yüksek dağlarına sürülmüştü (Karataş ve Genç, 2014: 63).

2.5.4- Terekemeler (Karapapahlar)

Terekeme sözcüğünün anlamının ne olduğuna dair üç görüş vardır. Bunlardan birincisi; "Terekeme" sözcüğünün Türkmen sözcüğünden türemiş olduğudur. Çünkü Türkmen kelimesinin Arapçadaki çoğul halinin "Terâkime" olduğunu biliyoruz. Ferit Develioğlu'nun Osmanlıca Lûgat'ı bu kelimenin varlığı konusunda bize tanıklık eder (Develioğlu, 2006: 1082). Terâkime kelimesi ünlü uyumuna girerek kolayca "Terekeme" biçimini alabilir. İkinci görüş; İslamiyet'in Anadolu'ya ilk yayıldığı yıllarda Mekke'den getirilen muhacir Araplara verilen "Terk-i Mekke" kavramı olup, Terekeme sözcüğünün bundan bozularak oluştuğudur. Terekeme kelimesinin kökeninin "Terk-i Mekke" izahı ise bir halk benzetmesinden öte bir şey değildir. Terk-i Mekke, "Mekke'nin terki, Mekke'nin bırakılması" gibi bir anlam ifade eder ki bu bir kavim adı olamaz; ancak bir olay adı olabilir. Kavim adı olabilmesi için "Mekke'yi terk edenler" gibi bir kelime olması gerekirdi. Fakat halk arasındaki rivayetlere baktığımızda bu terimin "terk etmek" manasına geldiğini de görüyoruz. Üçüncü görüş; Terekemelerin kendi aralarındaki rivayetlere göre bu ismi eski vatanlarını terk ettikleri için almışlardır. Terekemelerin ataları ile Kuzey

Kafkasya'da bulunan Terek Irmağı arasında bir bağ kurabiliriz. Buna göre Terekemelerin ataları Terek Irmağı çevresinde yaşarken bazı sebeplerden dolayı buraları terk etmişler ve Gürcistan ile Türkiye'ye yerleşmişlerdir. Gürcistan ve Türkiye'ye geldiklerinde diğer yerli toplumlar onları Terekeme olarak adlandırmışlardır (Kemaloğlu, 2012: 55-57).

Kıpçak Türklerinin bir alt grubu olan Terekemelerin tarihi, Kafkasya, Anadolu ve İran coğrafyasının tarihi ile yakından ilgilidir (Kafkasyalı, 2012: 269). İyi bir savaşçı olmaları nedeniyle bölgeye hakim olan devletler tarafından kıymetli görülüp istismar edilmişlerdir. Siyah kuzu derisinden kalpak giydikleri için de Karapapah denilmektedir. Şah İsmâil'in babası Şeyh Haydar'ın müritlerine giydirdiği, on iki imamın adının yazılı olduğu on iki dilimli "taç" adlı kızıl kavukları redderek Sünnîlik'lerini belirtmek üzere ısrarla "kara papak" giymişlerdir (Türkoğlu, 2001: 470).

Terekemeler'in mensup olduğu Türk boyu Kıpçaklar, Kafkasya'nın Daryal ve Derbend geçitlerini aşarak Kafkasya'ya inmiş olup Derbend Geçitinden geçenler Azerbaycan'ın orta bölümlerine yerleşmişlerdir (Kafkasyalı, 2012: 272). Bazı tarihçiler XI, XII ve XIII. yüzyılda Kafkasya'ya Kıpçak göçlerinin olduğunu bunlardan bir kısmının Müslüman olup Azerbaycan'da kaldıklarını bir kısmının da Hıristiyanlığı kabul edip Gürcistan'a gittiklerini ve onların arasında eriyip Gürcüleştiklerini bildirmektedirler (Kafkasyalı, 2012: 273). Terekemeler ise XII–XIII. yüzyıllarda Kıpçaklarla beraber Moğollara tabi olmuşlardır (Caferoğlu,1988: 25).

Lehçeleri Azerbaycan diline yakınlık göstermektedir. Tam manası ile klasik bir edebiyatları olmayıp kahramanlık destanları ile epik eserleri vardır (Caferoğlu,1988: 25).

II. BÖLÜM

İSLAM FETİHLERİ VE SONRASINDA DERBEND

1-Bölgeye Dönük İslam Fetihleri ve Derbend'in Fethi

İslam Tarihinde Resül-i Ekrem'in vefatından sonra Hz. Ebû Bekir'e biat edilmesiyle başlayan, daha sonra Hz. Ömer ve Hz. Osman'ın hilafetleriyle sürüp giden Hz. Ali ile de sona eren döneme Hulefâ-yi Râşidîn devri denilir. Hulefâ, halife kelimesinin, Râşidîn ise doğru yolda olan, doğruya ve hakka sımsıkı sarılan kemale ermiş anlamındaki Râşid kelimesinin çoğuludur (Fayda, 1998: 325). Bu döneme söz konusu adın verilmesinin sebebi sahâbîden İrbâd b. Sâriye'nin rivayet ettiği, sünnetine uymanın ve bunun sınırlarını Râşid qlerin sünnetini de içine alacak şekilde genişletmenin gerekliliğini belirten Hz. Peygamber'in uzun bir hadisine dayanmaktadır;

> *"Allah'a karşı her zaman ve her zeminde sorumluluk bilinci içerisinde olmayı, Allah'tan gelen her şeyi dinleyip itaat etmeyi biliniz. İdareciniz durumunda olan kimse Habeşli bir köle olsa da onu bile dinleyip itaat ediniz. İçinizden çoğunuz benden sonra pek çok ayrılık ve anlaşmazlıklara şahit olacaklardır. Dinde yeri olmayan fakat din ile alakalıymış gibi gösterilmeye çalışan şeylerden sakınıp uzak durunuz. Çünkü onlar sapkınlıktır. Sizden kim bu dönemlere ulaşırsa benim sünnetime ve doğru yolda olan Hulefâ-yi Râşidîn'in sünnetine sıkıca sarılsın*" (Tirmizî, trz, Bab 16, Hadis no:2676: 341).

Rasûlullah'ın, biri vahiy yoluyla gelen Kur'ân-ı Kerîm ayetlerini ve İslam dinin esaslarını insanlara tebliğ etme ve öğretme, diğeri de İslam'ın ve Kur'ân'ın esaslarını bizzat uygulamak gibi iki önemli görevi vardı. Vefatıyla birlikte Rasûl-i Ekrem'in ilk görevi sona erdi ve son peygamber olduğu için yerine Allah tarafından başka bir peygamber gönderilmedi. Ancak ikinci görevi devam edecekti ve bu görevi kimin yerine getireceğini ümmeti belirlemek zorundaydı. Bir taraftan Hz. Peygamber'in vefatının Müslümanlar üzerinde bıraktığı büyük üzüntü ve şaşkınlık sürerken diğer taraftan onun yerine devletin başına kimin geçeceği tartışmaları başladı. Tartışmalar Hz. Ebû Bekir'in seçilmesiyle son buldu. Hz. Ebû Bekir'e, Rasûlullah'ın bu ikinci görevini yüklenmesinden dolayı "Halîfetü Rasûlullâh" unvanı verildi (Fayda, 1998: 325). Böylece Hz. Ebû Bekir'in devlet başkanı

seçilmesi ile başlayıp Hz. Ali'nin vefatına kadar sürecek olan Hülefâ-yi Râşidîn dönemi (632-661) başlamış bulunuyordu.

Yeni dönem demek yeni sorunlar demekti. Hz. Ebû Bekir ortaya çıkan irtidat hareketlerini büyük bir kararlılıkla ve süratle bastırmasının yanında bütün gücüyle Hz. Peygamber'in başlattığı fetih hareketlerine yöneldi (Belâzurî, 2013: 111).

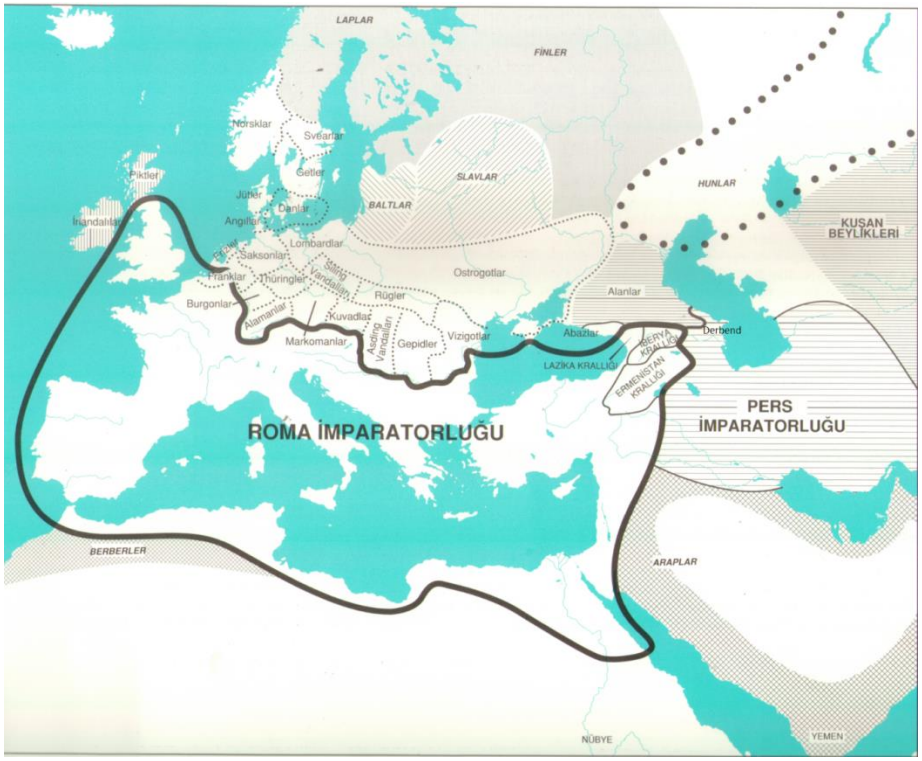
Hz. Peygamber sonrası ortaya çıkan birçok sorunu çözen Hz. Ebû Bekir hicretin 13. yılında hastalandı. Bu durum Müslümanlar arasında kaygıya neden oldu. Hz. Ebû Bekir, Mekkelileri ve Medinelileri toplayarak Hz. Ömer'i kendisinden sonra yerine geçecek kişi olarak uygun gördüğünü ve onlara bu konu hakkındaki düşüncelerini sordu. Onlar da kabul ettiklerini bildirdi. Bunun üzerine, Hz. Ebû Bekir, Hz. Osman'a bir ahitname yazdırarak kendisinden sonra Hz. Ömer'in halife olacağını bildirdi. Hz. Ebû Bekir o gece vefat etti (Belâzurî, 2013: 408). Yerine ise vasiyetinde belirttiği gibi Hz. Ömer geçmişti. Hz. Ömer'in devlet başkanı olması ile fetih hareketleri yeni bir ivme kazanmıştı. Azerbaycan ve Ermenistan bölgelerine ilk fetih hareketleri Hz. Ömer zamanında gerçekleşmiş olup Derbend üzerine de ordu göndermişti (Taberî, trz: 489, C III).

1.1-Siyasî ve Toplumsal Durum

İslam Devleti'nin ortaya çıktığı VII.yüzyılda Derbend'e Sâsânîler hakimdi. Batı'da Bizans İmparatorluğu, Kuzey'de yeni kurulmakta olan Hazar Devleti ve Güney'de ise Arabistan Yarımadasına kısa bir süre sonra hakim olacak olan İslam Devleti vardı. Genel olarak bakıldığında bu dönemde İslam Devleti, Bizans İmparatorluğu, Sâsânî İmparatorluğu ve Hazar Devleti dört önemli siyasî oluşumun sahipleri olarak görülmekteydi.

İslamiyet'in ortaya çıktığı dönemde, Fars ve Bizans dünyanın iki büyük devleti olup bu iki devlet geçmişte olduğu gibi Hz. Peygamber devrinde de birbirleriyle mücadele halindeydiler (Hizmetli, 2009: 422). Daha sonra, Bizans ve Sâsânî arasındaki bu mücadeleye İslam Devleti de dahil olmuştu. Hz. Ebû Bekir'in hilafetiyle birlikte ortaya çıkan dinden dönme ve yalancı peygamberler meselesi halledilir halledilmez İslam Orduları istikametini Hristiyan Bizans ve Mecûsî İran topraklarına yönelttiler (Gürbüz, 2007: 160). Hz. Ebû Bekir, Suriye ve Irak'ta başarılı fetih hareketleri gerçekleştirmiş ve vefatından sonra yerine geçmiş olan Hz. Ömer' de bu fetih harekâtlarını tüm hızıyla devam ettirmişti. Kuzeyde ise Hazarlar, Derbend'e akınlar düzenleyerek Sâsânîleri rahatsız ediyordu. Eski

ihtişamını kaybetmiş olan Sâsânîler batıdan Bizans, güneyden İslam Devleti, kuzeyden ise Hazarlarla uğraşmak zorundaydı. Bunun yanında İslam Devleti'nin fetih hareketleri Bizans ve Sâsânîlerin topluma karşı izlediği bazı yanlış politikalar nedeniyle hızlı bir şekilde ilerliyordu. Nitekim Kâdisiye Savaşı (H.14/M.635) ve Nihâvend Savaşı (H.21/M.642) ile Sâsânîlerin sonu gelmiş; İslam Devleti, Derbend'e kadar ulaşmış ve Hazarlarla komşu olmuştu. İslam Devleti aynı zamanda Bizans'a da ağır darbeler vurmuş; Şam, Kudüs, Mısır ve İskenderiye fethedilmişti. Bizans'ın köşeye sıkıştığı durumlarda Hazarlar onlara dolaylı yoldan yardımcı olmuşlardı.

Şekil 4: Siyasî Harita (McEvedy,2010: s 9)

İslam dininin ortaya çıkmasıyla birlikte onun getirdiği ilkelerle dayanan yeni bir toplumsal yapı da ortaya çıkmış oluyordu. Yeni bir inanç sistemi ve o inanç sisteminin emrettiği öğretiler nedeniyle Arap toplumu kendisini yeniden dizayn etmişti. Dinî, ahlakî, iktisadî anlamda evrim geçiren Araplar, bu değişimi yaptıkları fetihlerle gittikleri yerlere götürmüşlerdi.

Sâsânî ve Bizans için durum toplumsal bakımdan iç açıcı değildi. Genel olarak bakıldığında hem Mecûsî Sâsânî Devleti'nde hem de Hristiyan Bizans Devleti'nde toplumsal huzursuzluklar hat safhadaydı. Bu huzursuzluklar başta ekonomi ve din olmak üzere

toplumun her alanında kedisini göstermekteydi. Bizans ve Sâsânî halkı nesiller boyu devam eden savaşlarla yorgun ve mecalsiz düşmüş, iyi yönetilmeyen ve ağır vergilerle ezilen her iki ülke vatandaşlarının devletine olan güven ve bağlılıkları azalmış durumdaydı. M.532 yılında Jüstinianus döneminde devletin din anlayışı ve kiliseye karşı ortaya çıkan hoşnutsuzluk hükümet aleyhine bir ayaklanma ile kendini göstermiş ve ancak otuz beş bin kişinin katledilmesiyle zorla bastırılabilmişti. Bu katliama rağmen "Yeşiller" ismini alan memnuniyetsizler grubu meydanlarda açıkça şöyle bağırıyorlardı: "Dünyada adalet kaybolmuş bir daha bulunamıyor. Biz, Yahudi olacağız yahut putperestliğe döneceğiz'' (Gürbüz, 2007: 160). VII. yüzyıla gelindiğinde ise bu söylemler artarak devam etmişti. Ayrıca Kadıköy Konsili*'nin aldığı kararların ortaya çıkardığı sonuç, devletin merkezi ve doğu eyaletleri arasındaki uçurumu gittikçe derinleştirmesine, sadece Mısır'ın değil Suriye'nin de monofizitliği kabullenmesine ve Kadıköy dogmasını reddetmelerine neden olmuştu. (Gürbüz, 2007: 165). Öyle ki Humus halkının Müslümanlara karşı tutumu, toplumun adil bir yönetim istediklerinin işaretidir. Yermük savaşından dolayı Humus halkıyla ilgilenemeyeceğini ve bu yüzden cizye vergisini geri ödeyen Müslümanlara karşı Humus halkı şunları söylemişti: "Sizlerin yönetimi ve adaleti daha önce içinde bulunduğumuz zulüm ve zorbalıktan daha iyidir. Bizler Herakleios'un ordularını, valinizle birlikte şehirden kovacağız" (Gürbüz, 2007: 169). Bu durum bize Müslüman olmayanların bile İslamiyet'in bölgeye getirmiş olduğu adalet için savaşmayı göze aldıklarını ve İslami hoşgörünün ne derece kuvvetli olduğunu göstermektedir.

Sâsânî topraklarındaki durum Bizans Devletinkinden pek farklı değildi. Sâsânî topraklarında devletin resmi inancı olan Mazdeizm başta olmak üzere Yahudilik, Maniheizm, Budizm, Hristiyanlık gibi birçok inanç sistemi vardı. Sâsânî gücünün ve

*Bizans İmparatorluğunda inanç farklılıklarından dolayı ortaya çıkan tartışmalardan rahatsız olan imparator Marcian, bu farklılıkları gidermek amacıyla, 451 yılında Kadıköy'de bir Konsil toplamıştır. Hıristiyanlarca IV. genel konsil olarak kabul edilen bu konsilde, Hz. İsa'nın tam teşekkül etmiş, birbirinden ayrılmaz ancak birbirine de karıştırılmaz iki tabiatı olduğu kabul edilmiş ve Monofizit doktrin reddedilmiştir. Böylece imparator da, konsilin hamisi sıfatıyla konsil kararlarının takipçisi olmuştur. Kadıköy konsilinde monofizit görüşün mahkum edilmesi, ahalisinin büyük bir kısmı Monofizit görüşü benimseyen Bizans'ın Doğu vilayetlerinde özellikle de Suriye ve Mısır'da siyasî problemler ortaya çıkarmış ve onların merkezi yönetimden uzaklaşma temayülüne girmelerine sebep olmuştur. Monofizit görüşü benimseyenler, Kadıköy Konsilinde mahkum edilmesine rağmen, görüşlerinden vazgeçmemişlerdir. Onların dini tepkileri siyasîleşmiş ve Mısır Kilisesi, ayinlerinde Grekçeyi kaldırarak, onun yerine kendi lisanları olan Kıpti dilini ikame etmiştir. Bu yüzden Müslümanlar, Mısır'a geldiğinde, inanç ayrılığından dolayı kendi dindaşlarının zulmü altında bulunan Kıptiler, onları kurtarıcı gibi karşılamışlardı. Detaylı bilgi için bkz: *Ahmet Hikmet Eroğlu, Hristiyanların Bölünme Sürecine Genel Bir Bakış, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Ankara 2000, S 1, C XLI, s 314*. bkz: *Mehmet Aydın, Konsillerin Hıristiyanlıktaki Yeri ve Önemi, Dinler Tarihi Araştırmaları III, Dinler Tarihi Derneği Yayınları, Ankara 2002, s 107-117*. Konsiller tarihih hakkında detaylı bilgi için bkz, Francis Dvornik, Konsiller Tarihi (İznikten II. Vatikan'a), çev: Mehmet Aydın, TTK, Ankara 1990.

kültürel ihtişamının zirveye çıktığı Anûşirevân (531-573) döneminde ise Zerdüştçü Ortadoksiye aykırı düşünce ve hareketler şiddetle ezildi (Gürbüz, 2007: 174). Ayrıca Zerdüşt rahiplerin ayrıcalıklı bir statüde olması toplumun rahiplere olan inancını zedelemişti. Böylece farklı inanç sistemine sahip olan halk da baskı altına alınmış oluyordu. Bu durum karşısında toplum, resmi mezhebe inananlar ve diğer inanç sahibi insanlar diye ikiye ayrılıyordu.

Azerbaycan'ın kuzeyinde bulunan Hazar Devleti içinse bu gibi sıkıntıların var olduğunu söylemek mümkün olmasa gerek. Hazar Devleti'nin dini hoşgörüye ve iktisadi refaha sahip olmasından dolayı halk, Bizans ve Sâsânî halkı gibi hoşnutsuzluk içinde olmadığı görülür.

Bütün bu nedenler ve İslamiyet'in sahip olduğu adalet ve hoşgörü anlayışından dolayıdır ki İslam orduları kısa bir süre içinde sınırlarını kuzeyde Derbend'e kadar uzattı. Bundan sonra İslam Devleti ile Hazar Devleti arasında Derbend üzerinden sürüp gidecek bir hakimiyet mücadelesi baş gösterecekti.

1.2- Derbend'in Fethi

1.2.1- Hz. Ömer Döneminde İlk Fetih

Hz. Ömer halife olduğunda (H.13-23/M.634-644) fetihlere tüm hızlıyla devam edip, Cürcan, Taberistan, Hamedan, Rey fetihlerini tamamladığı zaman (H.22/M.643) kendisine Hazar tayfasının Derbend'i tutmuş olduğunu ve Azerbaycan vilayetlerine baskınlar düzenlediğini bildiren bir mektup ulaşmıştı. Bu mektup üzerine Hz. Ömer harekete geçerek Sürâkâ b. Amr'a, Bâb üzerine gidip savaşmasını ve ordusunun öncü kuvvetlerinin başına Abdurrahman b. Rebîa'yı ataması konusunda emir niteliğinde bir mektup gönderdi. Bu emir üzerine Sürâkâ b. Amr, Abdurrahman b. Rebîa'yı öncü kuvvetlerin başına getirip ordusunun sağ ve sol cenahlarına Hûzeyfe b. Ûseyd ile Bükeyr b. Abdullah el-Leys'i komutan olarak atadı (İbn Kesir, 2000: 2926, C VII). Bükeyr b. Abbdulah'ı Derbend tarafına yolladı (Ramazanov ve Hajıqedirli, 2010: 15). Hz. Ömer'de Sürâkâ'ya yardımcı kuvvet olarak el-Cezire'den Habib. b. Mesleme'yi göndermişti. Ganimetlerin taksimi görevine de Selman b. Rebîa getirilmişti (İbnü'l Esir, 1989: 34, C III).

Bükeyr, Derbend tarafına yola çıkığında karşısında İsfendiyar adından bir düşman çıktı. Bükeyr, İsfendiyar adındaki bu düşmanla savaşıp onu esir etti. İsfendiyar Bükeyr ile

anlaşma yoluna giderek ona: *"Eğer Azerbaycan vilayetlerini kolaylıkla ele geçirmek istersen beni öldürmeyip yanında götür ki beni her yerde görsünler, harp yapmasınlar ve sana itaat etsinler"* (Taberî, trz: 489, C III). Bükeyr İsfendiyar'ı beraberinde götürüp Azerbaycan vilayetlerini kolaylıkla ele geçirdi. Diğer taraftan ordunun öncü kuvvetleri Abdurraman b. Rebîa komutasında Bâb'a ulaşıp oranın hükümdarı Şehrbârâz ile karşılaştılar. Şehrbârâz, Ermeniyye'nin hükümdarı olup eski zamanlarda Şam'a saldıran ve İsmailoğullarını öldüren hanedandı (İbn Kesir, 2000: 2927, C VII). Şehrin yakınlarına kadar gelen İslam birlikleri savaşa başlamadan önce şehrin etrafında karargâh kurup bir süre bekleyerek şehrin çevre ile olan irtibatını kestiler. Bu sırada Süraka b. Amr'da başkomutan olarak ordunun başına gelmiş bulunuyordu. Bu muhasaraya uzun süre dayanamayacağını anlayan şehrin emiri Şehrbârâz, Abdurrahman b. Rebîa' ya mektup göndererek görüşme arzusunda olduğunu bildirdi ve bu teklifi hemen kabul edildi (Yıldız, 1986: 87). Abdurrahman b. Rebîa ise: *"Benim bir üstüm var ona git"* deyip onu ordu komutanına gönderdi (İbn Kesir, 2000: 2926, C VII). İbnü'l Esir'in eserinde bu olay farklı şekilde anlatılmış, Şehrbârâz doğrudan Abdurrahman b. Rebîa'dan âmân dileyip şöyle demiştir:

> *"Ben çok çeşitli milletlerin bir arada olduğu bir yerde hüküm yürütüyorum. Burada ikamet edenlerin haseb ve nesibleri yoktur. Aklın gereği olarak soyu sopu belli olanlara karşı onlara yardım etmek gerekmez. Sizler benim ülkemi istila etmiş ve halkıma hakim olmuş bulunuyorsunuz. Artık bundan sonra ben sizin yanınızda ve sizinle birlikte olacağım, cizyeyi size ödeyeceğim, size yardımcı olacak ve sizin sevdiklerinizi ve istediklerinizi yerine getireceğim. Fakat buna karşılık siz de bu cizyeleri artırıp huzurumuzu bozmak isteyen düşmanlarımıza fırsat vermeyin"* (İbn Esir, 1986: 34, C III).

Bu teklif Abdurrahman b. Rebîa tarafından makul bulundu ve anlaşma yapıldı. Yapılan anlaşmanın mahiyeti Hz. Ömer'e bir mektupla bildirildi. Sürâkâ'ya gelen cevapta ise yapılanların doğru olduğu söylenerek cevaz verildi. Bir sene cizye alınmasından vazgeçilmesine rağmen zimmilerin can ve mal güvenliği garanti altına alındı. Sürâkâ, fetihname ile bölgenin fethedildiğini Hz. Ömer'e bildirdi. Bu sırada Sürâkâ ölünce Halife'nin emri ile başkomutanlığa Abdurrahman b. Rebîa getirildi (Taberî, trz: 492, C III). O da, Derbend'in kuzeyinde Hazarlarla şiddetli çarpışmalar yaptı. Bu çarpışmalarda Abdurrahman b. Rebîa birçok askeri ile birlikte şehit düştü. Abdurrahman, Hz. Ömer'in halifeliği esnasında Derbend'in hakimiydi (H.22/M.643) (Ramazanov ve Hajıqedirli, 2010: 15).

Derbend, Hz. Ömer döneminde ele geçirilmesine rağmen tam anlamıyla bir hakimiyet sağlanamamıştı. İslam ordularının geri çekildiği zamanlarda Hazar orduları Derbend'den geçerek Azerbaycan ve İran topraklarına akınlar yapıp birçok ganimetle geri dönmekteydiler. Bu nedenle bu bölgeye fetih hareketleri Hz. Osman döneminde de devam etti.

Hz. Ömer zamanında Derbend'de ne gibi düzenlemeler yapıldığı hakkında bilgilerimiz sınırlıdır. Hz. Ömer bir yere ordu gönderdiğinde o bölgedeki insanlara dini esasları ve kuralları öğretecek öğretmen de gönderirdi (Akbaş, 2011: 117). Ayrıca onun zamanında önemli yerleşim yerlerine mescitler inşa edildiği biliniyor. Fakat Derbend'de Hz. Ömer döneminden kalma herhangi bir mescidin varlığına dair bir kayda rastlayamadık.

1.2.2-Hz. Osman Döneminde İkinci Fetih

Hz. Ömer'in şehit edilmesiyle boşalan hilafet makamına Hz. Osman geçti (H.23-35/M.644-656). Bu dönemde de Hazarlarla Derbend için mücadele edildiği görülmektedir.

Hz. Osman dönemine gelindiğinde Müslümanlar arasında bir anlaşmazlık baş göstermişti. Hazarla yapılan savaşta Abdurrahman b. Rebîa'nın ölmesi kimin başkomutan olacağı sorusunu gündeme getirmişti. el-Cezîre'den takviye kuvvet olarak gelen ve Habib'in komutasında savaşmakta olan Suriye ordusu, başkomutanlığa Habib b. Mesleme'nin getirilmesini istedi. Ancak Suriyelilerden önce buraya gelip savaşan Kufe askeri ise başkomutanlığın Abdurrahman b. Rebîa'nın kardeşi Selman b. Rebîa'ya verilmesini istiyordu (İbn Kesir, 2000: 2988, C VII). Bu nedenle Müslüman askerler ikiye bölündü. Bu bölünme Müslümanlar arasında ilk defa ortaya çıkmıştı. Fakat bu sorun Hz. Osman'ın Selman b. Rebîa'yı orduya başkomutan atamasıyla fazla uzun sürmedi.

Abdurrahman b. Rebîa'nın şehit edilmesinden sonra Hazarlar tekrardan Derbend'e ve civardaki şehirlere saldırmaya başladı. Bunu üzerine Hz. Osman, Selman b. Rebîa'yı dört bin kişiden oluşan kuvvetle Derbend'i koruması için gönderdi. Yola çıkan Selman b. Rebîa Azerbaycan vilayetine varınca yaptığı birtakım düzenlemelerle buranın halkını Müslümanlığı seçmeye teşvik etti. Derbend kalesinde olan Hazar askerleri İslam ordularının yaklaştığı haberini alınca kaleyi terk edip geri çekilmişlerdi. Bu durum üzerine Hazar Hakanı hazırlıklarını tamamlayıp Derbend üzerine yola çıktı. Selman b. Rebîa, Derbend'in kuzeyine geçerek orada ordugâh kurdu (Ramazanov ve Hajıqedirli, 2010: 15).

İki ordu Derbend'in kuzeyinde karşılaştı. İslam ordusu Selam b. Rebîa'nın önderliğinde taarruza geçmişti. H.31/M.652 tarihinde gerçekleştiren taarruz, Hazarlara karşı gerçekleştirilen en büyük taarruzdu (Kafesoğlu, 2000: 169). Meydana gelen savaş sabahtan akşama kadar devam etti. Dört gün boyunca devam eden savaşta Hazar Hakanı yaralanıp ordusuyla beraber geri çekildi. Onları Belencer'e kadar takip eden Selman b. Rebîa burada gerçekleşen savaşta öldü. İslam ordusu ağır darbe alarak geri çekildi (İbn Kesir, 2000: 3080, C VII).

Bu olaydan sonra İslam ordularının Emeviler dönemine kadar Derbend tarafında görüldüğüne dair detaylı herhangi bir kaynağa ulaşamadık. Hz. Osman' ın öldürülmesi ile başlayan sancılı dönem şiddetini artırarak devam etmiş ve Hz. Ali zamanında zirveye çıkmıştı. İslam Devleti kendi iç karışıklığı ile ilgilendiği bu sıralarda Derbend'i ihmal ettiği görülür. H.39/M.660 yılında Araplar arasındaki iç savaştan faydalanan Hazarlar, önce Derbend'de, sonra Albanya'ya saldırdılar (Piattigorsk ve Sapır, 2007: 43).

Derbend, Emevi Devleti'nin kurulmasından sonra kaynaklarda tekrardan ortaya çıkmaktadır ki o zamanlarda Derbend'in Hazarların kontrolünde olduğu görülmektedir.

2-Emeviler Döneminde Derbend

Emevi Devleti (H.41-132/M.661-750), Hulefâ-i Râşidin döneminden sonra ve Abbasilerden önceki İslam Tarihinde son derece önemli bir yer tutmaktadır. İç karışıklıklar çözülmüş olsa da muhtelif yerlerdeki bazı isyanlara rağmen İslam siyasî birliği korunmuş ve sınırlar genişletilmişti.

Emevi Devleti'nin kuruluş süreci, her ne kadar o zaman Ümeyyeoğulları'nın bir devlet kurma düşüncesinde olmasalar da genel hatlarıyla Hz. Ebû Bekir döneminde başlamıştı. Hz. Osman zamanına gelindiğinde ise ortam müsait hale gelmişti. Hz. Ebû Bekir döneminde Ebû Süfyân'ın büyük oğlu Yezid b. Ebû Süfyân, Suriye'nin fethi için gönderilen üç ordudan birinin komutanı, kardeşi Muaviye b. Ebû Süfyân'da onun yardımcısıydı. Muaviye'nin ordusu Suriye'de başarılı mücadeleler vererek burada birçok yeri ele geçirdi. Yezid b. Ebî Süfyân'ın vefatı ile Hz. Ömer, Muaviye'yi önce ordu komutanlığına, ardından da Şam valiliğine tayin etti (İbn Kesir, 2000: 2880, C VII). Vali olduktan sonra buradaki hakimiyetini yaptığı fetih hareketleriyle pekiştirdi. Hz. Osman'ın halife olmasından sonra Suriye'de daha rahat hareket etmeye başlayıp burada güçlü bir ordu teşkil etti. Suriye'ye ek olarak Filistin, arkasından da Ürdün kendisine bağlanarak

geniş bir bölgenin sorumluluğu verildi (Baş, 2013: 325). Bu kadar büyük bir bölgeyi bağımsız bir devlet gibi yönetti.

Muaviye b. Ebû Süfyân, Hz. Osman'dan sonra onun yerine gelen Hz. Ali'yi halife olarak tanımayarak ona biat etmedi. H.37 /M.657 yılında Sıffin Savaşı ile ve daha sonra hakem olayıyla devleti ele geçirmek için büyük bir çaba harcadı. Kendi ordusunu Hz. Ali'nin hakimiyetindeki yerlere gönderdi. Daha sonra Hz. Ali'nin Hariciler tarafından şehit edilmesiyle Muaviye b. Ebû Süfyân'ın iktidarı ele alması daha da kolaylaşmıştı. Hz. Ali'nin yerine halife ilan edilen büyük oğlu Hz. Hasan, savaş yorgunu, bıkkın ve kararsız Iraklıların durumunu göz önünde bulundurarak, Muaviye'ye karşı hilafet mücadelesinden vazgeçti (Aycan ve Sarıçam, 2014: 2). Böylece Emevi Devleti kurulmuş oldu.

2.1-Muaviye b. Ebû Süfyân Dönemi (H. 41-60/ M. 661-680)

Halifeliği ele geçiren Muaviye (M.602-680) fetih hareketlerine yöneldi. H.39/M.660 sonlarında halifeliğe ihanet ederek Bizans tarafına geçtikleri için Güney Kafkasya feodalleriyle kanlı bir hesaplaşmaya girişti (Artamonov, 2008:248). Fakat Kuzey Kafkasya'ya, özellikle Derbend üzerine sefer yapıldığına dair elimizde kaynak olmasa da Hazarların yapıları gereği ve İslam Devleti'nin içinde bulunduğu siyasî kriz nedeniyle baskınlar gerçekleştirmiş olması muhtemeldir. Muaviye'den sonra Abdülmelik b. Mervan'a H. 65/86-M. 685/705 kadar ki bölümde Derbend üzerine büyük bir sefer düzenlenmediğini görmekteyiz.

2.2-Abddülmelik b. Mervan Dönemi (H.65-86/M.685-705)

H.65/M.685'de halife olan Abdülmelik b. Mervan (H.26-86/M.647-705), Bizans ile barış anlaşması imzalamıştı. Bu anlaşmaya göre Bizans ve Emevi Devleti, Ermenistan ve İberya[*]'yı birlikte yönetecekler ve buradan elde edecekler gelirleri eşit şekilde paylaşacaklardı. Emevilerin, Hazarlarla yaptığı bu barış anlaşmasının asıl amacı, devletin içinde bulunduğu siyasî durumu düzeltmek için zaman kazanmak istemesiydi. Ancak Bizans imparatoru II. Justinianos 688'de Araplarla yapılan bu anlaşmayı bozarak Ermenistan ve Albanya'yı istila etti (Artamonov, 2008: 255), (Gelovani, 2013: 26). Bu

[*] Buradaki İberya, İspanya'daki İber Yarımadası ile alakası olmayıp, bu günkü Gürcistan'ın doğu bölgesini ifade etmektedir.

durum karşısında 692'de Abdülmelik b. Mervan, Ermenistan valisi olan Muhammed b. Mervan'ı Albanya üzerine göndermişti. Muhammed b. Mervan ilk iş olarak Derbend Geçidi'ni işgal etti (Artamonov, 2008:256). Abdülmelik b. Mervan'ın Derbend Geçidi'ni ele geçirmek istemesinin en önemli nedenlerinden biri; Hazar Devleti'nin kuzeyden güneye doğru yapabileceği akınları önlemekti. Nitekim Hazar-Arap mücadelesinin başlıca nedeni Hazar Devleti'nin her fırsatta Derbend'i geçerek, Azerbaycan ve İran topraklarına akınlar düzenleyip bol ganimetle geri dönmeleriydi. Bu mücadelenin bir diğer nedeni ise Derbend'in çok stratejik bir konuma sahip olması ve bundan dolayı her iki devletin de buraya sahip olmak istemesiydi. Araplar tarafından Derbend'in ve kuzeyindeki Hazar topraklarının ele geçirilmesi demek, İslamiyet'in Doğu Avrupa'ya en kısa yoldan yayılması demektir. Derbend, Emeviler için bu anlama gelirken Hazarlar için ise bir uç sınır olarak görülüyordu. Sahip olduğu stratejik özelliği sayesinde Hazarlar, Derbend'i güney sınırlarını büyük bir güç olan Emevilere karşı koruyan kale olarak görüyorlardı. Emevilerin en zor zamanlarında bile sadece Derbend'i ele geçirip buradan Emevi topraklarına akınlar düzenleyerek tekrar geri çekilmeleri bu düşünceyi desteklemektedir.

2.3-Velid b. Abdülmelik Dönemi (H.86-96/ M. 705-715)

H.96/M.705 yılında ölen Abdülmelik b. Mervan'ın yerine geçen oğlu Velid b. Abdülmelik babasından devleti iyi durumda devralmıştı. Velid b. Abdülmelik her şey yolunda gittiği için hiçbir valisini değiştirmeyip istikrarı bozmamış, İslam Tarihi'nin üçüncü büyük fetih hareketlerini başlatmıştı (Tektaş, 2013: 220). Bu fetih hareketlerinin başında ise devrin en önemli komutanlarından biri olan Mesleme b. Abdülmelik bulunuyordu.

Velid daha sonraları ise amcası Muhammed b. Mervan'ı Cezire ve Azerbaycan valiliklerinden alarak yerine Mesleme b. Abdülmelik'i tayin etti (İbn Kesir, 2000: 3968, C VIII). Bu arada Hazarlar yine Derbend şehri üzerine sefer düzenleyip burada galibiyet kutlamaları yapıyorlardı. Halife, kendi kardeşine Şam ahalisinden kırk bin asker almasını ve gereken hazırlıkları tamamladıktan sonra Derbend üzerine sefere çıkmasını emretti. Mesleme Halife'nin isteklerini ve emirlerini yerine getirerek Derbend'e doğru yola çıktı. Derbend'e vardığında ise kalenin güvenliğinden sorumlu üç bin Hazar askeri ile karşılaştı. Mesleme bu durum karşısında şehre saldırmak yerine orayı kuşatma altına almaya karar verdi. Daha sonra şehre giden yolları kontrol altına aldı. Yaklaşık üç ay süren bu kuşatmada başarı elde edemeyeceğini anlayınca geri çekilmeye karar verdi. Kırk bin kişilik Emevi

ordusunun üç bin kişilik Hazar ordusu karşısında geri çekilmesi, şehrin çok korunaklı bir yapıda olduğunu göstermesi açısından son derece önemlidir. Tam bu sırada Derbend'in Narin Kale'sinde ikamet eden Hazar ahalisinden biri Mesleme'nin yanına gelerek şöyle dedi: *"Eğer Hazarların mallarından bana da verirseniz ben kalenin fethedilmesinde size yol gösteririm."* Bu sözden oldukça memnun kalan Mesleme, casusun teklifini kabul etti. Casus, Mesleme'yi Derbend kalesinde akan çeşme suyunun kaynağına götürdü. Derbendnâme'ye göre bu kaynağa üç yüz adet koyun kesilerek şehrin çeşmelerinden kan akmasını sağladılar. Sabah uykularından kalkan kale halkı çeşmelerinden kan aktığını görünce kaçmaktan başka çare bulamadılar. Şehrin dışında hazır bekleyen İslam askerleri şehre hücum etti. Halk arasında yaşanan kaosu fırsat bilerek kapıları kırıp şehre girdiler. Şehri ele geçirerek ganimetleri topladılar. Başka kaynaklarda ise bu casusun İslam ordularını şehre bir alt geçitten soktuğunu ve onların kaleyi ele geçirmesine yardım ettiğini yazmaktadır (Ramazanov ve Hajıqedirli, 2010: 23). Her iki iddia akla yatkın olsa da özellikle şehrin yapısı hakkındaki kaynaklarda şehre ait böyle bir alt geçit olduğu bilgisine ulaşamadık. Buradan çıkarılacak en doğu sonuç Hazar ahalisinden bir casusun Emevilerin kaleyi ele geçirmesinde onlara yardımcı olduğudur.

Mesleme bu fetihten sonra devlet erkanını etrafına toplayarak onlarla bir görüşme yaptı. Görüşmede Derbend'in durumu tartışıldı. Mesleme şehre asker bırakma taraftarı değildi. Çünkü Hazarlar buraya saldırdıklarında Müslümanlardan yardım gelene kadar buradaki askerleri ve şehri kaybedilebilirdi. Onun düşüncesi Narin Kalesi'ni yıkmaktı. Böylelikle Hazarlar tekrar buraya geldiklerinde kaleyi harabe halinde görürlerse buradan vazgeçebilirlerdi. Bu düşüncesini çevresinde bulunan devlet adamları ile paylaştı. Fakat bazı devlet adamları bu düşünceye karşıydı. Çünkü bu devlet adamları kararın İslam anlayışına layık olmadığını, kalenin Hazarların elinden zorlukla alındığını ve şimdi yıkıp gitmenin yanlış olduğunu, kale yıkılsa bile Hazarların tekrar buraya gelip kaleyi inşa edebileceklerini, buradan Azerbaycan ve İran üzerine saldırabilecekleri düşüncesini savunuyorlardı. Muhalif kesime rağmen kalenin surlarının yıkılması emri verildi. Mesleme bundan sonra Şam tarafına doğru yola çıktı (Ramazanov ve Hajıqedirli, 2010: 23).

Çok zaman geçmeden Hazarlar tekrar Derbend'e gelerek şehrin harabe halini gördüler. Fakat onlar kaleyi tekrar onardı ve yeni yerleşim yerleri yaptılar. Buradan Azerbaycan ve İran topraklarına akınlar düzenlemeye devam ettiler. Bu haber Halife'nin kulağına gidince yine Mesleme'yi Derbend üzerine gönderdi. Mesleme şehre girerek kontrolü sağladı. Bu

sefer buraya üç bin asker bırakarak Şam'a geri döndü (Ramazanov ve Hajıqedirli, 2010: 23).

Velid b. Abdülmelik öldükten sonra yerine kardeşi Süleyman b. Abdülmelik geçti. Bu sırada Hazarlar tekrar Derbend civarında görünmeye başlamıştı. Mesleme'nin Derbend' e yerleştirdiği üç bin asker Hazarlardan çekindiği için şehirden dışarı çıkamıyorlardı.

Derbendnâme'ye göre Halifeye, Hazarların tekrar Derbend'i ele geçirip güneye doğru akınlar yaptığı haberi gelince Cerrah b. Abdullah'ı yirmi beş bin askerle Derbend'e gönderdi. Bu durumdan haberdar olan Hazar Hakanı sefer için hazırlık yapmaya başladı. Hakan, oğlu Paşa Han'ı askerlerini toplayıp Derbend tarafına gitmesini emretti. Bu arada Cerrah b. Abdullah Şirvan'a ulaştığında Lezgi ve Tabasaran beylerine adam gönderip Hazarlara karşı yapılacak olan savaş için yardım istedi. (Ramazanov ve Hajıqedirli, 2010: 23) Yardım talebi kabul edildi. Bu durumdan Hazarlar haberdar oldu. Cerrah b. Abdullah vakit kaybetmeden hazırlıklarını tamamlayıp Derbend üzerine yürüdü. Bu hareketliliği gören Paşa Han askerlerine saldırı emri verdi ve iki ordu savaş meydanında karşı karşıya geldi. Savaş öğlene kadar devam etti. Cerrah b. Abdullah kendi askerlerine şöyle seslendi:

> *"Ey Şam beyleri ve Arap büyükleri. Siz eğer bu savaştan yüz çevirirseniz bilin ki buradan bir kişi sağ çıkmayacaktır. Bu meydanda cesurca savaşınız."*

Akşama kadar devam eden savaşta her iki taraf da kayıp vermişti. Ertesi sabah savaş öğlene kadar tüm şiddeti ile devam etti. Hakan'ın oğlu Paşa Han birçok kayıp vererek geri çekildi (Ramazanov ve Hajıqedirli, 2010: 24)

Derbendnâme'de anlatın bu savaşın Süleyman b. Abdülmelik zamanında olduğu görülür. Fakat Derbendnâme'de, Cerrah b. Abdullah'ın gerçekleştirmiş olduğu bu savaş, hem Süleyman b. Abdülmelik dönemi hem de Yezid b. Abdülmelik dönemi başlıkları altında iki defa anlatılmasına rağmen Süleyman b. Abdülmelik döneminde Derbend üzerine yapılan her hangi bir seferin kaydına rastlamadık. Süleyman b. Abdülmelik'in ölümü üzerine yerine geçen Ömer b. Abdülaziz H.99/M.717 yılında Derbend'e sefer düzenlediği söylenir. Bu savaşın nedeni Hazarların Azerbaycan'a saldırması ve birçok Müslümanı öldürülmesiydi. Bundan dolayı Ömer b. Abdülaziz, Hatem b. Numan el-Bahâlî'yi onların üzerine gönderdi (İbn Kesir, 2000: 4136, C IX). Hazar Devleti bu sefere kadar Derbend'i elinde tutuyordu. Numan el-Bâhalî Hazarları Derbend'den çıkartarak kontrolü tekrar sağlamıştı. Derbendnâme de bu kısım geçmemektedir.

Yukarıda anlatılan savaş Süleyman b. Abdülmelik döneminde değil, Yezid b. Abdülmelik zamanın da gerçekleşmişti. Savaşın nedenlerinden biri, Zübeyr en-Nuhrani kumandasındaki Emevi ordusunun Hazarlara karşı mağlup olmasıdır. Yezid b. Abdülmelik hem Zübeyr'in intikamını alması ve hem de kuzey sınırlarını güvence altına alması için Cerrah b. Abdullah'ı Hazarların üzerine sefere göndermişti. Cerrah bu seferde üstün bir başarı göstererek Derbend'in kuzeyinde yer alan Belencer'e kadar ilerlemiş ve bu şehri kuşatma altına almıştı. Bu arada Şam tarafından da Cerrah'a yardımcı kuvvet geliyordu. (İbn Kesir, 2000: 9, 4213, C IX).

Cerrah b. Abdullah, Şam tarafından gelecek olan yardımcı kuvvetleri beklediği sırada Halife Yezid b. Abdülmelik ölmüş onun yerine Hişam. b. Abdülmelik geçmişti. Hişam, Cerrah'a Şam'dan yardımcı bir kuvvetin gelmeyeceğini ve Hazarlarla savaş yapmaması gerektiğini bildiren bir mektup gönderdi. Bunun üzerine Cerrah, Erdebil'e kadar geri çekilmek zorunda kaldı (Ramazanov ve Hajıqedirli, 2010: 28).

2.4-Hişam b. Abdülmelik Dönemi (H. 105-125/ M. 724-743)

Emevi ordusu Erdebil'e geri çekilirken Hazarlar, Müslümanlara karşı otuz bin asker toplayıp Azerbaycan tarafına doğru harekete geçtiler. Bunu haber alan Cerrah b. Abdullah derhal çevresindeki yerlerden asker toplayama başladı. Fakat gerekli askeri güce ulaşamadan Hazar ordusu ile karşı karşıya geldi. Yapılan savaşta İslam ordusu ağır bir yenilgiye uğratılmış, savaş esnasında Cerrah b. Abdullah öldürülmüştü (Ramazanov ve Hajıqedirli, 2010: 29).

Hişam b. Abdülmelik, Said b. Ömer'i yanına çağırıp Cerrah b. Abdullah'ın ve ordusunun başına gelenleri anlattı. Ondan hazırlıklarını tamamlayıp Cerrah b. Abdullah'ın intikamını alması için yola çıkmasını istedi. Said b. Ömer'in Hazarlarla yapılan savaşlarda Mesleme'nin yardımcısı olduğu görülür (Artamonov, 2008: 289). Halife kendi eliyle yüz bin akça, otuz bin kişilik ordusunu Said b. Ömer'in idaresine verip onu Azerbaycan üzerine gönderdi (Ramazanov ve Hajıqedirli, 2010: 29). Said b. Ömer, Cerrah b. Abdullah'ın ordusundan sağ kalanlarla birleşti. Azerbaycan'a giderken birçok şehir ve kaleleri Hazarlardan temizledi. Said b. Ömer düzenli akınları ile Hazarlara zarar vermeye devam etti.

H.115/ M. 733 tarihine gelindiğinde Halife, Mesleme'yi Derbend üzerine yolladı. Fakat Hazarlar burada tekrardan tutunmayı başarmışlardı. Derbend'deki Narin Kalesi'ni bin kadar Hazar askeri koruyordu. Mesleme yerli halktan birinin tavsiyesi üzerine, kale içerisindekileri teslim olmaya zorlamak amcacıyla kalenin içine giden su kaynağının yönünün değiştirilmesini emretti. (Artamonov, 2008: 288) Belâzuri'nin eserinde ise bu su kaynağına birçok hayvan kesilerek onların sakatatları atıldığı ifade edilmektedir. (Belâzurî, 2013: 288). Baskıya dayanamayan Hazarlar gecenin karanlığından faydalanarak kaçtılar (Artamonov, 2008: 288). Mesleme şehri ele geçirdikten sonra birtakım düzenlemeler yaptı.

2.4.1-Mesleme'nin Derbend Şehrinde Yaptığı Düzenlemeler

Mesleme bu sefer şehrin duvarlarını yıktırmayıp orayı tekrar dizayn etti. Anuşirevan zamanında yapılmış olan bir binayı yıktırdı. Yıkılmış binanın yerine cephanelik, su ve yiyecek ambarı yaptırdı (Ramazanov ve Hajıqedirli, 2010: 15). Kaleyi korumakla görevli yirmi dört bin kişilik bir Suriye kolonisi kurdu (Artamonov, 2008: 288). Şehre vali atadı. Şehri yedi mahalleye böldü ve her mahalleye bir cami yaptırdı. Her camiye orada yaşayan toplulukların ismini verdi. Camilerin isimleri şunlardır: Hazar Cami, Filistin Cami, Dımaşk Cami, Hamas Cami, Kayser Cami, Cezayir Cami ve Musul Cami (Ramazanov ve Hajıqedirli, 2010: 32). Camilerin isimlerinden de anlaşılacağı üzere, İslam anlayışının ve Arap kültrünün burada yerleşmesi için Filistin, Dımaşk, Musul, Cezayir gibi yerlerden insanlar getirilerek bölgeye yerleştirilmişlerdir. Bu politik göç uygulaması daha çok sorunlu görülen bölgelere uygulanırdı. Bu politika Derbend ve civarındaki insanların, İslam fetih hareketlerini benimsemesi ve İslam'ın bölgede kalıcı olması açısından son derece önemliydi.

Mesleme, yaptırmış olduğu mahalle camilerinin yanı sıra şehrin merkezine de Cuma Cami adında eşi bulunmayan bir cami yaptırdı. Bu cami günümüze kadar gelmiştir.

Resim 1: Günümüzdeki Cuma Mescidi (Rusya Federasyonu Kültür Bakanlığı Resmî web sitesi, http://mkrf.ru/ministerstvo/departament/list.php?SECTION_ID=57226)

Şehrin kale kapılarını demirden yaptırdı ve bu demir kapılara isim verdi: Bâbü'l-Mühacir, Bâbü'l-Cihad, Bâbü'l-Hamiş, Bâbü'l-Seğir, Bâbü'l-Mektum, Bâbü'l-Eliğma'dır (Ramazanov ve Hajıqedirli, 2010: 33).

Mesleme, şehri düzene koyduktan sonra Kumuk, Avar, Tabasaran üzerine yola çıktı. Buralardaki ahalinin direniş göstermesine rağmen buraları ele geçirdi. Ele geçirdiği her yere birer cami yaptırdı. Bu yerlere güvendiği kişileri idareci olarak yerleştirdi. Bu idarecilerin yanına da oranın ahalisine İslam'ı öğretmesi için bir başka kişi yerleştirdi (Ramazanov ve Hajıqedirli, 2010: 34).

Mesleme, ekonomik açıdan da birtakım uyguları yürürlüğe koydu. Hazarlılar ticaret için Derbend'e gelirse şehirde ticaret yapıp geri dönmesine izin verilecekti ancak ticaret için Hazar tarafına geçen tüccarın malından 1/10 hisse alınacaktı (Ramazanov ve Hajıqedirli, 2010: 35).

Görüldüğü üzere Mesleme, Derbend şehrinde kalıcı olmak, oraya İslam kültürünü yerleştirmek ve benimsetmek için birçok faaliyette bulunmuştur. Şehrin güvenliğini sağlamak için maaşlı askerler yerleştirmiş ve olası bir kuşatma anında kaledeki askere,

yardımcı kuvvet gelene kadar, dayana bilmesi için ambarlar, sarnıçlar ve cephanelik yaptırmıştı (Ramazanov ve Hajıqedirli, 2010: 35). Bu yapıların inşa edilmesini bu şekilde açıklamak en doğru sonuçlardan biridir.

2.4.2-Esed b. Zafer'in Derbend Şehrine Gönderilmesi

H.118/M.736 yılında Halife Hişam b. Abdülmelik, Esed b. Zafer'i Derbend hakimi olarak şehre gönderdi. Bu dönemde Derbend'in idaresi konusunda bir takım yeni düzenlemeler meydana geldi. Derbend ahalisinden alınan vergiler kaldırıldı. Buna karşılık Derbend şehrinin korunmasından orada yaşayan ahali sorumlu tutuldu. Şehrin hakimi ahaliden rüşvet ve haraç alıp onlara zülüm ederse görevinden alınacaktı (Ramazanov ve Hajıqedirli, 2010: 37).

2.4.3- Mervan b. Muhammed'in Derbend Şehrine Gönderilmesi

H.120/M.738 yılında Halife Hişam, Mervan b. Muhammed'i Derbend şehrine gönderdi. Mervan, buraya gelir gelmez birtakım düzenler yaptı. Derbend'de su kanalları yaptırdı. Civar şehirleri haraca bağladı. Kumuk ahalisini altı bin dirhem akçe ve yirmi bin buğday, Tabasaran ahalisini beş bin dirhem ve yirmi bin buğday, Terekeme ahalisini beş bin dirhem akçe ve Şirvan hakimini elli bin dirhem akçe haraca bağladı. Civar yerlerden getirilen bu hububat, Derbend'deki ambarlarda muhafaza edilecekti. Tabasaran'ın bazı köylerine, Derbend'in etrafında bulunan köylerin sokaklarının temizlenmesi emrini verdi (Ramazanov ve Hajıqedirli, 2010: 37).

Bahar ayları gelince Hişam b. Abdülmelik, Mervan'ı azledip onu Şam'a getirtti. (Taberî, trz: 362, C III) Onun yerine Said b. Ömer b. Cerş'i Derbend hakimi tayin etti (Ramazanov ve Hajıqedirli, 2010: 37). Said b. Ömer b. Cerş buraya geldiği zaman hiç durmayıp gazalar yaptı. Bu gazaları kimin üzerine yaptığı konusunda kaynaklarda bilgi bulunmasa da Hazarlar üzerine yapmış olması kuvvetle muhtemeldir.

2.4.4- Mervan b. Muhammed'in İkinci Defa Derbend'e Gönderilmesi

Said b. Ömer b. Cerş'in, kaynaklarda rastlayamadığımız bir nedenden dolayı gözlerinin kör olduğu bilgisi Hişam'a bildirildi. Hişam'da onun yerine Mervan'ı yüz yirmi bin kişi ile Derbend'e gönderdi (Taberî, trz: 352, C III). Bu kadar büyük bir ordu ile harekete

geçmesinin nedeni Hazar sorununu nihai çözme kavuşturmaktan başka bir şey olmasa gerek. Derbend'e gelen Mervan kuzeye, Hazarlar üzerine sefer düzenledi. Ermeniyye Bölgesi'ndeki bazı şehirleri ele geçirdi. Mervan, Hazarların yeni başkenti olan Akkale'ye kadar ilerledi. Hazar Hakanı, Mervan'ın ilerleyişini durduramayacağını anlayınca ona bir elçi göndererek her isteğini yerine getirmeye hazır olduğunu bildirdi. Mervan' ise Hazar Hakanı'nın Müslüman olmasını istedi, aksi taktirde onu öldürme arzusu içinde olduğunu bildirdi. Elçi durumu Hazar Hakan'ına bildirdi. Bu durum karşısında fazla seçeneği olmayan Hakan Müslümanlığı kabul edeceğini elçi vasıtasıyla Mervan'a iletti. Bunun üzerine Mervan, Esedoğullarından Nuh b. Saib'i ve Abdurrahman Havlami'yi İslamiyet'i öğretsin diye Hakana gönderdi (Taberî, trz: 362, C III). Hazarların Müslümanlığı kabul etmesi sadece göstermelikti. Tehdidin ortadan kalkmasıyla birlikte Hazarların Müslümanlığı terk etmiş olduğu görülür. Fakat yapılan bu seferden sonra Araplar ile Hazarlar arasında bir sulh dönemi başlamış oluyordu.

Bu olaylardan hemen sonra Hişam ölmüş onun yerine Velid b. Yezid geçmişti. Halifeliği bir yıl kadar süren Velid b. Yezid'in ölümü ile de Yezid b. Velid halife olmuştu. Emevileri tekrardan yapılandırmak ve devletin otoritesini güçlendirmek isteyen Yezid, altı ay gibi kısa süre sora öldü. Onun yerine İbrahim b. Velid geçti. Bu haberi duyan Mervan hilafeti ele geçirmek için Şam üzerine yola çıktı. Süleyman b. Hişam b. Abdülmelik, Şam kavminden birçok askerle birlikte Mervan'a karşı harekete geçti. Yapılan savaşta Süleyman bozguna uğradı ve Mervan, Dımaşk önüne kadar geldi. İbrahim b. Velid halkın çoğunluğunun meylinin Mervan'dan yana olduğunu gördü ve Mervan'a biat edip halifeliği ona devretti (Taberî, trz: 382, C III).

Bu sırada Emevi Devleti içerisinde yeni bir siyasî oluşum baş gösteriyordu. Mervan, yeni bir siyasî oluşum olan Abbasi orduları tarafından Musul'da Büyük Zap Suyu kıyısında yenilgiye uğradıktan sonra Mısır'a kaçtı. Dört yıl kadar halifelik yapan Mervan 750 yılında Mısır'ın Bûsir köyünde yakalanarak öldürüldü (Baş, 2013: 462).

3- Abbasiler Döneminde Derbend

Abbasiler, Emevilere karşı giriştikleri iktidar mücadelesinden galip ayrılarak Emevi hilafetine son verdiler. Abbasiler ilk yıllarında dış politikada barışçıl bir tutum sergilemişlerdi. Yeni kurulan devlet iç işlerindeki sorunları çözmekle meşgul olduğundan

ve devleti sağlam temeller üzerine oturtmaya çalıştığından bu dönemde Hazarlarla, Emeviler döneminde olduğu gibi şiddetli çatışmalara yaşanmamıştır.

3.1-Ebû Ca'fer el-Mansûr Döneminde Hazarlar İle ilişkiler

Ebû Ca'fer el-Mansûr, Mervan b. Muhammed döneminde Hazarlarla sağlanan barış ortamını korumak için birtakım kararlar almış olduğu görülür. Bu amaçla Ebû Ca'fer el-Mansûr, Ermeniyye valisi Yezid b. Useyd'den Hazar Hakanı'nın kızı ile evlenip akrabalık kurmasını istedi. Halife, valisine yazdığı mektupta şöyle diyor: *"Ermeniyye Bölges,i ancak Hazarlarla yakınlık ve akrabalık kurarak emniyet altına alınabilir. Kanaatim odur ki devlet tamamen kuruluncaya kadar Hazarlarla akrabalık kur. Aksi taktirde senin için ve diğer valiler için endişeleniyorum. Eğer Hazarlar isterlerse seni orada mağlup ederler. Dikkatli ol ve dediklerimi uygulamaya çalış. Dediklerimi uygulamaya gayret et. Vesselam.''* (Demirci, 2011: 115). Görünen o ki Halife, Hazarlarla akrabalık yoluyla bir ittifak gerçekleştirip kuzey sınırlarının güvenliğini garanti altına almak istiyordu. Yezid b. Useyd, Halifeden böyle bir mektup alınca Hazar Hakanı Bagatur'a, kızıyla evlenmek istediğini bildirdi. Hazar Hakanı'nın bu isteği kabul etmesiyle iki devlet arasında akrabalık kuruldu. Hakan başlık olarak bin dirhem talep etti. Çeyiz olarak toyları ile birlikte dört bin kısrak, bin tane katır, bin hizmetkar, on bin Hazar Devesi, bin tane Türk Devesi, on bin koyun, siyah kürkler ve simli kumaşlar gönderildi (Artamonov, 2008:248). Fakat Akrabalık yolu ile kurulan bu ittifak fazla uzun ömürlü olmadı.

3.1.1-Hazarların Derbend Üzerine Saldırması

H.147/M.764 yılına gelindiğinde Hazar ile Abbasiler arasında kurulmuş olan dostluğun bozulduğu görülür. Hakanın kızı doğum esnasında çocuğu ile birlikte yaşamını yitirmiş ve Hazar Hakan'ı kızının bu ölümünden Yezid b. Useyd'i sorumlu tutmuştu. Hakanın çevresinde bulunan birtakım insanlar da onu, Yezid b. Useyd'in intikam uğruna kızını öldürdüğüne inandırdılar (Çoğ, 2007: 155). Bunun üzerine hemen harekete geçen Hakan ordusunu Derbend üzerine gönderdi. Hazarlar pek çok Müslümanı katlederek Derbend şehrine vardılar. Birkaç gün savaş yaptıktan sonra gece vakti şehre girmek için teşebbüste bulundular (Ramazanov ve Hajıqedirli, 2010: 40). Kaleye girmek için surların tepesine kadar ulaşan ağaç merdivenler dayıyorlardı fakat kaleyi koruyanlar, surlardan Hazarların

üzerine neft döküp onları haşlıyor ve geri çekilmeye mecbur bırakıyorlardı (Çoğ, 2007: 155). Hazarlar şehri almaktan vazgeçip kendi vilayetlerine dönmeye mecbur kaldılar (Ramazanov ve Hajıqedirli, 2010: 41).

Halife, Hazarların tekrardan olası bir saldırısına karşı Derbend'i korumak için bazı güvenlik önlemleri aldı. Bölgede güçlü askeri birlikler oluşturdu. Horasan'dan on beş bin, Şam'dan on bin asker Derbend'e gönderildi. Derbend'in kuzey tarafında bulunan birkaç kale ve köyü tamir ettirip buraya çoğunluğu göçebelerden oluşan kabileler yerleştirdi (Ramazanov ve Hajıqedirli, 2010: 41). Buraya yerleştirilen kabileler yedi bin aileden oluşuyordu. Yaptırılan kalelerin bazıları şunlardı: Rukel, Kalasuvare, Mitagi, Mugatır, Marage, Bilgadi (Kadarî, 2009: 27). Ayrıca Yezid buraya bir saray yaptırdı. Çevreden ve esnaftan toplanan haracın 1/10'u bu saraya gönderiliyordu (Ramazanov ve Hajıqedirli, 2010: 43).

Sonraki yıllarda Hazarlar ile Abbasiler arasındaki mücadele Harun er-Reşid dönemine kadar sınır çatışmaları niteliğinde geçti. Harun er-Reşid zamanına gelindiğinde çatışmalar şiddetini artmaya başlayacaktı.

3.2-Harun er-Reşid Dönemi (H.169- 194/ M.786-809)

Abbasiler ve Hazarlar arasında son büyük savaş Harun er-Reşid döneminde yaşanmıştır. Bu dönemden sonra her iki taraf adına uzun süreli bir sükûnet ortamı meydana gelmiştir. Bu sükûnet ortamının oluşmasındaki en önemli etken olarak Hazar Devleti'nin zayıflamaya başlaması gösterilebilir.

3.2.1-Ceyn b. Naci'nin Derbend'e Vali Olarak Gönderilmesi

H.171/M.787 yılında Harun er-Reşid, İslam Halifesi olduğunda Derbend'de birtakım faaliyetlerde bulundu. Ceyn b. Naci'yi Derbend'e vali olarak atayana kadar buranın halkı ve yöneticileri arasında hiçbir sorun yoktu. Halife, Ceyn b. Naci'yi vali tayin ettikten sonra halk arasında huzursuzluk baş gösterdi. Halkın hayatından habersiz olan yeni vali gününü sarhoşlukla geçiriyordu. Halka karşı çok zalim ve acımasız davranıyordu. Bu nedenle Derbend ahalisi şehri terk etmeye başlamıştı. Bu durum Halifeye bir mektup ile bildirildi. O, derhal Rebîa el-Bahalî'i, Derbend'e vali tayin edip Ceyn b. Naci'nin tutuklanmasını emretti. Rebîa el-Bahalî Derbend'e gelerek Naci'yi tutuklayıp Bağdat'a gönderdi (Ramazanov ve Hajıqedirli, 2010: 43).

3.2.2-Huzeyme b. Hazima'nın Derbend'de Vali Olarak Gönderilmesi

Halife H.162/M.790 yıllında iki bin kişilik bir askeri birlikle Huzeyme b. Hazima'yı Derbend'e vali olarak gönderdi (Kadarî, 2009: 27). Vali, Derbend ahalisinin bozulan huzurunu yerine getirmek ve refahını artırmak için birtakım çalışmalarda bulundu. Huzeyme buraya geldikten sonra şehrin bozulmuş su borularını tamir etti. Rubas Nehrinden kanal kazarak su getirip kanalın alt tarafına bağlar bahçeler yaptırdı. Ekinler için değirmen inşa ettirip her mahalleye ambar yaptırdı (Kadarî, 2009: 27).

Huzeyme b. Hazima zamanında Hazarlar yapılan bir mücadeleden bahsedilir. Bu mücadelenin kimin zamanında olduğu konusunda da farklı görüşeler vardır. Mücadelenin iki nedeni olduğu iddia edilir. Birinci iddia; Hazarlarla akrabalık kurmak için valinin Hakan'ın kızı ile evlenmesi gösterilir. Bu evlilik gerçekleşir ve Hakan'ın kızı bir müddet sonra ölür. Hakan bunu bahane ederek Derebend üzerine sefere çıkar. Bu iddia zayıf olanıdır. Mansur zamanın da yapılan evlilikte iki devletinde çıkarı vardı. Hazarlar güçlerini toparlamak, Abbasiler ise yeni kurulan devletin temellerini sağlamlaştırmak için zamana ihtiyaç duyduklarından dolayı bu evlilik gerçekleşmişti. Huzeyme zamanında böyle bir evliliğin olması için gerekli bir sebep bulunmuyordu. İkinci iddia ise; Ceyn b. Naci'nin Hazarlara sığınarak yerine gönderilen valiye karşı savaş açmasıdır. İddiaya göre Hazarlar Derbend'i geçerek Şirvan Bölgesi'ne kadar ilerlemişti. Bu iddia inandırıcı temellere dayansa bile Hazarların içinde bulunduğu siyasî durum göz önüne alınırsa bu kadar geniş çaplı bir askeri harekâta kalkışacağı düşünülemez. Böyle bir durumda Halife, Huzeyme'i iki bin kişilik orduyla değil sayısı daha fazla olan bir orduyla göndermesi gerekirdi. İki bin kişilik ordununsa Hazarların ufak akınlarını önlemek için gönderildiğini düşünmek yerinde olacaktır. Ayrıca valinin şehirde yapmış olduğu faaliyetlerin savaş ortamında yapılması da mümkün değildir.

3.2.3-Hafsa b. Amr Derbend'e Gönderilmesi

796 yılına gelindiğinde ise Halife Harun er-Reşid, Hafsa b. Amr'ı Derbend'e vali olarak gönderdi. Halife, yeni valisinden şehrin düzeni korumasını ve ahaliye karşı hoşgörülü olması gerektiği yönünde telkinlerde bulundu. Derbendnâme'de bu durum şöyle anlatılmıştır: *"Ben seni Derbend'e vali tayin ediyorum. Şartım odur ki Allah'tan kork.*

Cuma Namazını Cuma Cami'sinde kıl. Eğer ihanet eder veya savaşta başarısız olursan Derbend ahalisi seni vazifeden uzaklaştıracaktır" (Ramazanov ve Hajıqedirli, 2010: 43). Cuma Cami şehrin merkezinde olup Halife, valisinin Cuma Namazı'nı burada kılmasını söylemesi halkla iç içe olmasını istemesinden kaynaklanıyordu. Nitekim eski valisi Naci kendisini halktan uzak tutmuştu. Bu durum da toplumda bir takım huzursuzluğa neden olmuştu. Aynı şeylerin olmaması için bu istekte bulunması gayet tabidir.

Genel olarak Harun er-Reşi dönemine bakıldığında Derbend' de huzuru sağlamak adına bayındırlık faaliyetleri yapıldığı ve Rubas Nehri'nden getirilen suyun tarım faaliyetlerini olumlu yönde etkilediği görülür.

IX. yüzyıla gelindiği ise Hazarlar ile Abbasiler arasındaki çatışmalar tamamen azalmış ve bir barış ortamı oluşmuştu. Ulaştığımız kaynaklarda IX. yüzyılda Derbend'in durumu ile ilgili detaylı bir bilgiye rastlamadık. Ancak her iki devlet ortaya çıkan bu olumlu havanın etkisi ile ticari faaliyetlerini geliştirdiler. Derbend bu yüzyılda yukarıda ayrı bir başlık altında anlattığımız gibi ticari faaliyetleri ile ön plandadır.[*]

[*] Detaylı bilgi için bkz: s 13,14

III. BÖLÜM

DERBEND'İN KÜLTÜR UNSURLARI

En basit anlamıyla, bir milletin maddi ve manevi değerlerin bütününe kültür denir. Bizde kültür kavramına ilk defa karşılık arayan ve buna "hars" diyen düşünür Ziya Gökalp olmuştur. Kültür ile Medeniyet kavramları anlam olarak birbirlerine yakındırlar. Fakat kültür ile medeniyet arasında hem birleşme hem de ayrılık noktaları vardır. Kültür ile medeniyet arasındaki birleşme noktası, ikisinin de bütün toplumsal hayatları içine almasıdır. Toplumsal hayatlar şunlardır: Din, ahlak, hukuk, akıl, estetik, iktisat, dil ve teknikle ilgili yaşayışlar. Bu sekiz türlü toplumsal hayatın bütününe kültür adı verildiği gibi, medeniyet de denir. İşte, kültür ve medeniyet arasındaki birleşme ve benzerlik noktası budur.[*](Gökalp, 2013: 21)

Bir milletin kültürünü oluşturan dil, din, edebiyat, güzel sanat vs. unsurlar başka mileletlerin kültür unsurlarıyla karşıladığında onlardan etkilenebilir. Bu karşılaşma ticaret, göç veya savaş yoluyla gerçekleşebilir. Göçler, savaşlar, ticari ilişkiler ve coğrafya kültürün şekillenmesinde önemli rol oynar. Biz konumuz gereği coğrafyanın kültür üzerindeki etkisini ele alacağız. Coğrafya, insanların kılık kıyafetinde ve mimarisinde oldukça belirleyici rol oynar. Derbend Geçiti gibi istilaya açık olan coğrafi konumlardaki mimari eserler, istilaya kapalı olan, yani stratejik açıdan önemi bulunmayıp istila etmeye gerek duyulmayan coğrafi bölgelere göre farklılık gösterebilirr. Bu konu mimari ve el sanatları bölümünde ele alınacaktır.

Kafkasya Bölgesi, içinde barındırdığı çeşitli milletler, dinler ve dillerden dolayı kültürel bakımından oldukça zengin bir coğrafyadır. Kafkasya'nın kültürel açıdan bu kadar zengin olmasının nedenlerinden biri bulunduğu coğrafyadır. Tarih öncesi devirlerden Ortaçağ'a kadar gerek ticaret amacıyla gerekse savaşlar ve fetih yoluyla Kafkasya'ya giren eski Anadolu ve Mezopotamya kavimleri, Yunan, Roma ve Ceneviz ticaret kolonileri, Kimme-

[*] Kültür ve medeniyet arasında ki farklara gelecek olursak, bu farkları Ziya Gökalp eserinde sıralamıştır. Örneğin, Kültür milli olduğu halde, medeniyetler milletler arasıdır. Kültür, yalnız bir milletin din, ahlak, hukuk, akıl, estetik, dil, ekonomi ve teknikle ilgili yaşayışlarının uyumlu bir bütünüdür. Medeniyet ise, aynı gelişmişlik düzeyinde bulunan birçok milletlerin toplumsal hayatlarının ortak bir bütünüdür. Meselâ Avrupa medeniyetini ele alacak olursak, bütün Avrupalı milletler arasında ortak bir batı medeniyeti vardır. Bu medeniyetin içinde birbirlerinden ayrı ve bağımsız olmak üzere bir İngiliz kültürü, bir Fransız kültürü vb. vardır. Detaylı bilgi için bkz: Ziya Gökalp, Hars ve Medeniyet, Bilge Oğuz Yayınları, Ağustos 2013, s 21

İskit gibi proto-Türk kavimleriyle Hun, Bulgar, Alan, Hazar, Kıpçak gibi Türk kavimleri Kafkasya'nın sosyo-kültürel yapısının temel taşlarını oluşturan medeniyet unsurlarını da beraberinde getirmişler ve Kafkasya halklarının etnik ve sosyo-kültürel yapılarının şekillenmesinde önemli rol oynamışlardır (Tavkul, 1998: 43).

Fakat ortak bir Kafkasya kültüründen bahsetmek geçmişte olduğu gibi günümüzde de zordur. Her milletin veya kabilenin kendisine ait bir kültürü bulunmasından ve bu kültürlerini yaşatma mücadelesi içinde olduğundan dolayı ortak bir kültürün oluşması oldukça güçtür. Bunun yanında bölgede tespit edilmemiş birçok kültür unsurları da vardır. Yapılan çalışmalarda Kafkasya' da bilhassa, dağlık bölgelerle kuzey bölgelerinde henüz tam anlamıyla özellikleri tespit edilmemiş, çok sayıda mezar anıt yer almaktadır. (Yıldır, 2001: 161, C XXIV) Buradaki kültürel zenginliğin tam olarak anlaşılması için bölgede birçok çalışma yapılması gerekmektedir. Günümüzde Azerbaycan ve Ermenistan arasında ki çatışmalar ve Dağıstan Bölgesi'ndeki karışıklıklar nedeniyle tam olarak bölge incelenememektedir.

Derbend'deki kültür zenginliğinin tespiti için Derbend'de ve civarında yaşayan milletlerin din, dil, mimari ve el sanatları unsurlarını inceleyeceğiz.

1- Derbend'de Kültür Unsurları

1-Dil

Nasıl ki bir maddenin yapı taşı atom ise kültüründe yapıtaşı dildir. Dil, kültürlerin varlığını devam ettirmesindeki en önemli unsurdur. Bir millet bütün duygu ve düşüncesini dile döker ve dil aracılığıyla bu duygu ve düşüncesini bir yerden başka bir yere taşır, kuşaktan kuşağa aktarır. Bu bakımından dil, bireysel iletişimi sağlamasının yanında kültür taşıyıcısı olması nedeniyle de önemli bir kültür öğesidir.

Kafkasya'nın dil çeşitliliği o kadar fazladır ki, geçmişte "Diller Dağı" şeklinde adlandırılmıştır. Bu dil çeşitliliği geçmişte olduğu gibi bugünde mevcuttur. Günümüzde Kafkasya'da dört dil ailesine mensup birçok dil konuşulmaktadır. Kafkas Dil Ailesi'nin Abhaz-Adige kolundan Abhazca, Abazaca, Çerkezce (Adigece ve Kararteyce); Nah-Dağıstan kolunun Veynak alt grubundan Çeçence, İnguşça ve Batsbiyce, Avar-Andil – Dido (çez) alt grubundan Dargı dilleri ve Lakça (Gazi Kumukça), Samur alt grubundan ise

Lezgice, Agulca, Rutulca, Sahurca, Tabasaranca, Udice ile Şahdağ dilleri olan Buduhça, Jekçe, Hinalugca; Kartvel kolundan ise Gürcüce, Megrelce, Lazca ve Svanca konuşulmaktadır. Hint Avrupa dil ailesinin Avrupa kolundan Rusça, Ukrainice ve Beyaz Rusça, bu dil ailesinden bağımsız bir dil olan Ermenice, Hint kolundan ise İrani diller olan Osetçe, Kürtçe, Tatça ve Talışça konuşulmaktadır. Sami Dil Ailesi'nden Süryanice ve Altay Dil Ailesi'nin ise Türkçe kolundan Azerbaycan Türkçesi, Kumuk Türkçesi, Nogay Türkçesi, Karaçay-Balkar Türkçesi, Urum Türkçesi be Türkmen Türkçesi konuşulmaktadır (Peler, 2012:164).

Yukarıda sayılan dilleri Kuzey Kafkasya'da konuşulanlar, Güney Kafkasya'da konuşulanlar ve hem Kuzey Kafkasya'da hem de Güney Kafkasya'da konuşulanlar olmak üzere üçe ayırmak mümkündür. Bu dillerden Kafkas Dil Ailesi'nin Abhazca hariç Adige-Abhaz kolunun tamamı Kuzey Kafkasya'da, Abhazca ise Gürcistan'a bağlı Abhazya ve Acara Özerk Cumhuriyetleri'nde yani Güney Kafkasya'da konuşulmaktadır. Veynak Dillerinden Çeçence ve İnguşça Kuzey Kafkasya'da konuşulurken Batsbiyce Gürcistan'ın Tuşetya Bölgesi'nde yani Güney Kafkasya'da konuşulmaktadır. Avar-Andi-Dido Dillerinden Avarca ağırlıklı olarak Dağıstan'da yani Kuzey Kafkasya'da konuşulurken Azerbaycan'ın başta Zakatala ve Balakan bölgeleri olmak üzere, Dağıstan'a komşu kuzey bölgelerinde ve Gürcistan'ın Kvareli Bölgesi'nde konuşulmaktadır. Andi Dillerinin kolları olan Asıl Andilce, Botlikçe, Godoberice, Karatayca, Bagulalca, Tindice, Çamalalca ve Ahvahçanın tamamı Dağıstan'da yani Kuzey Kafkasya'da konuşulmaktadır. Avar-Andi-Dido Grubu'ndan Dido dillerinin alt kolları olan Asıl Didoca, Bezhetçe, Ginukça, Hvarşiçe ve Hunzalca'nın tamamı da Dağıstan'da yani Kuzey Kafkasya'da konuşulmaktadır. Yine Avar-Andi-Dido Grubu'ndan Arçice'de Dağıstan'da konuşulmaktadır. Kafkas Dillerinin Lak-Dargı koluna ait hem Lakça hem de Dargı Dilleri olan Kaytakça ve Kubaçice Dağıstan'da yani Kuzey Kafkasy'da konuşulmaktadır. Samur koluna ait dillerden Agulca ve Tabasaranca Dağıstan'da konuşulurken Udice Azerbaycan ve Gürcistan'da Şahdağ dilleri Azerbaycan'da yani Güney Kafkasya'da konuşulmaktadır. Samur grubundan Lezgice, Rutulca ve Sahurca hem Dağıstan'da hem de Azeraycan'da yani hem Kuzey Kafkasya'da hem de Güneykafkasya'da konuşulmaktadır. Kafakas Dillerinin Kartvvel koluna ait Gürcüce, Megrelce, Lazca ve Svanca'nın tamamı Gürcistan'da yani Güney Kafkasya'da konuşulmaktadır. Gürcüce bu ülkenin tamamında konuşulurken Lazca, Acara Özerk Cumhuriyeti'nde, Megrelce Kuzey Gürcistan'daki Minbrelya'da ve Svnaca

Gürcistan'ın kuzeyinde Elbruz Dağı'nın güneyinde yer alan iki vadide konuşulmaktadır (Peler, 2012:165).

Kafkasya'daki bu dil çeşitli sonucunda karşımıza şöyle bir tablo çıkmaktadır:

Dilin Adı	Dil Ailesi	Konuşulduğu Ülke	Bölge
Abazaca	Kafkas: Abhaz Adige: Abhaz	Karaçay-Çerkes	Kuzey Kafkasya
Abhazca	Kafkas: Ahhaz Adige: Abhaz	Abhazya, Acara (Gürcistan)	Güney Kafkasya
Agulca	Kafkas: Nah Dağıstan: Samur	Dağıstan	Kuzey Kafkasya
Andi Dilleri	Kafkas: Nah- Dağıstan: Avar-Andi-Dido	Dağıstan	Kuzey Kafkasya
Arçice	Kafkas: Nah- Dağıstan: Avar-Andi-Dido	Dağıstan	Kuzey Kafkasya
Avarca	Kafkas: Nah- Dağıstan: Avar- Andi-Dido	Dağıstan, Azerbaycan, Gürcistan	Kuzey Kafkasya, Güney Kafkasya
Azerbaycan Türkçesi	Altay: Türkçe: Oğuz	Azerbaycan, Gürcistan, Dağıstan	Kuzey Kafkasya, Güney Kafkasya
Batsbiyce	Kafkas: Nah Dağıstan: Veynak	Gürcistan	Güney Kafkasya
Beyaz Rusça	Hinr-Avrupa: Avrupa: Slav	Bütün Ülkeler	Kuzey Kafkasya, Güney Kafkasya
Sahurca	Kafkas: Nah Dağıstan: Samur	Dağıstan,Azerbaycan	Kuzey Kafkasya, Güney Kafkasya
Çeçence	Kafkas:Nah Dağıstan : Veynak	Çeçenistan, Dağıstan	Kuzey Kafkasya
Çerkezce (Adigece, Kabarteyce)	Kafkas: Abhaz Adige: Adige	Karaçay,Çerkes, Kabartey, Balkar	Kuzey Kafkasya
Dargı Dilleri	Kafkas:Nah-Dağıstan: Lak-Dargı	Dağıstan	Kuzey Kafkasya
Dido Dilleri	Kafkas:Nah- Dağıstan:Avar-Andi-Dido	Dağıstan	Kuzey Kafkasya
Ermenice	Hint-Avrupa	Ermenistan, Gürcistan, Azerbaycan	Güney Kafkasya
Gürcüce	Kafkas: Kartvel	Gürcistan	Güney Kafkasya
İnguşça	Kafkas: Nah Dağıstan : Veynak	Kuzey Osetya, İnguşetya	Kuzey Kafkasya
Karaçay Türkçesi	Balkar Altay: Türkçe: Kıpçak	Karaçay – Çerkes, Kabartey – Balkar	Kuzey Kafkasya
Kumuk Türkçesi	Altay: Türkçe: Kıpçak	Dağıstan, Çeçenistan,Kuzey Osetya, Kabartey Balkar	Kuzey Kafkasya
Kürtçe	Hint-Avrupa: İrani	Ermenistan, Gürcistan, Azerbaycan	Güney Kafkasya
Lakça	Kafkas: Nah- Dağıstan: Lak-Dargı	Dağıstan	Kuzey Kafkasya
Lazca	Kafkas: Kartvel	Gürcistan	Güney Kafkasya
Lezgice	Kafkas: Nah--- Dağıstan: Samur	Azerbaycan, Dağıstan	Kuzey Kafkasya, Güney Kafkasya
Megrelce	Kafkas: Kartvel	Gürcistan	Güney Kafkasya
Nogay Türkçesi	Altay: Türkçe: Kıpçak	Dağıstan, Çeçenistan,	Kuzey Kafkasya

Dilin Adı	Dil Ailesi	Konuşulduğu Ülke	Bölge
		Karayçay – Çerkes	
Osetçe	Hint-Avrupa: İrani	Kuzey Osetya, Gü---ney Osetya (Gürc.), Gürcistan	Kuzey Kafkasya, Güney Kafkasya
Rusça	Hint avrupa: Avrupa: Slav	Bütün Ülkeler	Kuzey Kafkasya, Güney Kafkasya
Rutulca	Kafkas: Nah Dağıstan: Samur	Dağıstan, Azerbaycan	Kuzey Kafkasya, Güney Kafkasya
Süryanice	Sami: Arami	Gürcistan	Güney Kafkasya
Svanca	Kafkas: Kartvel	Gürcistan	Güney Kafkasya
Şahdağ Dilleri	Kafkas: Nah Dağıstan: Samur	Azerbaycan	Güney Kafkasya
Tabasaranca	Kafkas: Nah Dağıstan: Samur	Dağıstan	Kuzey Kafkasya
Talışça	Hint-Avrupa: İrani	Azerbaycan	Güney Kafkasya
Tatça	Hint-Avrupa: İrani	Azerbaycan, Ermenistan, Dağıstan, Çeçenistan, Kabartey Balkar	Kuzey Kafkasya, Güney Kafkasya
Türkmence	Altay: Türkçe: Oğuz	Stavropol İlçesi	Kuzey Kafkasya
Udice	Kafkas: Nah--Dağıstan: Samur	Azerbaycan, Gürcistan	Güney Kafkasya
Ukraince	Hint Avrupa: Avrupa : Slav	Bütün Ülkeler	Kuzey Kafkasya, Güney Kafkasya
Urum Türkçesi	Altay: Türkçe: Oğuz	Abhazya (Gürc.), Ermenistan, Kuban Bölgesi	Kuzey Kafkasya, Güney Kafkasya

*Tablo 1: Kafkasya'da Konuşulan Diller (*Peler,2013: 167)

Görüldüğü üzere Kafkasya'nın her bölgesinde farklı diller konuşulmaktadır. Derbend Bölgesinde ve çevresinde ikamet eden Lezgilerin dili olan Lezgice, Dağıstan'da ve Azerbaycan'ın Şahdağ Bölgesi'nde kullanılmaktadır. Lezgi dilinde kırk beş harf vardır. Bunlardan on bir tanesi sesli, otuz üç tanesi sessizdir. "B" harfi ise Rusça'da olduğu gibi sesleri yumuşatmak için kullanılır. Lezgi Dili'nin; Küri, Kuba ve Ahtı olmak üzere üç ana lehçesi bulunmaktadır. Kuba lehçesi Azerbaycan'ın kuzeyinde, Ahtı ve Kuri ise Dağıstan'ın güney doğusunda yaygındır. Küri lehçesi, ekseriyetin kullandığı ve diğerlerine de alt yapı oluşturan lehçedir (Kömürcü,2014: 157).

Derbend civarındaki bir başka dil ise Kumuk Türkçesi'dir. Kumuk Türkçesi Karaçay-Malkar, Karaim ve Kırım Türkleriyle birlikte Türk lehçelerinin Kuzeybatı Kıpçak grubuna dahildir. Kıpçak grubuna dahil olmakla birlikte Kumukça'da Oğuz Türkçesi'nin özellikleri önemli ölçüde görülmektedir. Kumuk Türkçesi üç ana diyalekte ayrılmaktadır. Bunlar kuzey (Hasavyurt), orta (Bunaks) ve güney (Haydak) diyalektleridir. Hasavyurt diyalekti,

Hasavyurt şehri ile Aksay, Endirey, Kostak, Babayurt ve Botayurt gibi yerleşim yerlerinde kullanılmaktadır. Boynak diyalekti; eski adı Temirhan Şura olan Boynak kentinde ve Buglan, Kazanişçe, Nijni Cengutay gibi yerleşim yerlerinde konuşulmaktadır. Haydak diyalekti ise Derbend çevresinde kullanılmaktadır. Kumuk yazı dili daha çok Hasavyurt diyalektine dayanmaktadır (Tavkul, 2005: 35).

Kıpçak Türkçesi'nin nüfuzlu dil haline gelmesi XI. ve XIII. yüzyıllarda çeşitli Kıpçak topluluklarının Karadeniz'in kuzeyinden Kuzey Kafkasya'ya göç etmesiyle başlamıştır. Aynı tarihlerde Oğuz Türkçesi konuşan Selçuklular güneyden Azerbaycan'a yerleşmişler ve Derbend'e kadar uzanan Hazar Denizi'nin kıyı şeridindeki ovaları ele geçirmişlerdi. Türklerin bu hareketleri neticesinde, en kuzeydeki Çerkez kabileleri ve Abazaların ataları hariç, Kafkas dilli halklar ve Osetler dağlık kesimlere çekilmek zorunda kalmış ve Türkçe bu ovalarda hakim dil haline gelmişti (Peler, 2012. 171).

Kumuk Türkçesi yüzyıllar boyunca ortak anlaşma dili olarak kullanılmıştır. Bunun yanında 1918 yılında kurulan ve Karadeniz'den Hazar Denizi'ne kadar bütün Kafkasya halklarını içine alan Birleşik Kafkasya Cumhuriyeti 'nin resmi dili olarak Kumuk Türkçesi kabul edilmiştir (Tavkul. 2005: 35). Bu da bize Kumuk Türkçesi'nin köklü bir geçmişe sahip olduğunu gösterir.

Görüldüğü üzere Derbend'de birden fazla dil konuşulmaktadır. Birden fazla dil demek birden fazla kültürün varlığı demektir. Bu da bize Derbend'in kültürel açıdan ne kadar zengin olduğunu gösterir. Özellikle Kumuk Türkçesi'nin ortak anlaşma dile olması sebebiyle farklı dil ve kültürdeki insanların arasında kültürel etkileşimi hızlandırmıştır. Bunun yanında VII. yüzyılda İslam Toplumu'nun bu bölgeye girmesiyle diller arası etkileşim olmuştur. Bu etkileşim dilin anlatım kapasitesini arttırması ve insanların kendilerini daha kolay bir şekilde ifade etmesinin yanında Derbend'e kültürel derinlik kazandırmıştır. Arapça'nın Kafkasya Bölgesindeki dillerle etkileşimi süreç içerisinde gerçekleşmiş olduğu görülür. Arapça'nın bölgede konuşulan Lezgi Diline etkisini şu tabloda görmek mümkündür:

Lezgi Dilindeki Arapça Kelimeler			Arapça sözcüklerin Okunuşu	Lezgi dilindeki anlamı	Morfoloji yönünde inceleme
Krilce Yazılışı	Latince Okunuşu	Arapça Yazılışı			
SOSYAL HAYATLA İLGİLİ KELİMELER					
Агьали	Aqali	أَهالِي	Ehâlî	İnsanlar, toplum	Cem-i teksîr
Агьвал	Aqval	أَحْوالٌ	Ahvâl	Ahval	Cem-i teksîr
Ватан	Vatan	وَطَنٌ	Vatan	Vatan	Müfred isim
Адават	Adavat	عَدَاوَةٌ	‘Adâvet	Adavet, düşmanlık	Müfred isim
Ажайиб	Ajayib	عَجَائِبُ	‘Acâib	Acâyip	Cem-i teksîr
Гьдиса	Qdisa	حَادِثَةٌ	Hâdise	Hadise	Müfred isim
Гьал	Qal	حَالٌ	Hâl	Durum, hal	Müfred isim
Икьрам	İkram	إِكْرَامٌ	İkrâm	İkram	Mezîd fiil mastarı
Бине	Bine	بِنَاءٌ	Binâ	Bina	Müfred isim
Уьмуьр	Umur	عُمْرٌ	‘Umr	Hayat	Müfred isim
Гьурия	Quriye	حُرِّيَّةٌ	Hurriyyet	Hürriyet	Müfred isim
Кеф-гьал	Kef-qal	كَيْفَ حَال	Keyfe Hal	Nasılsınız	Bileşik isim
Шаркь	Şark	شَرْقٌ	Şark	Şark, doğu	Mastar-ı sarîh, Müfred isim
Шарт	Şart	شَرْطٌ	Şart	Şart	Mastar-ı sarîh, Müfred isim
Эзият	Eziyet	أَذِيَّةٌ	Eziyyet	Eziyet	Müfred isim
Эсер	Eser	أَثَرٌ	Eser	Eser	Müfred isim
Магьир	Maqir	مَاهِرٌ	Mâhir	Becerikli	İsm-i fâil
Хабар	Xabar	خَبَرٌ	Haber	Haber	Müfred isim
Хазина	Xazina	خَزِينَةٌ	Hazîne	Hazine	Müfred isim
Халис	Xalis	خَالِصٌ	Hâlis	Halis	İsm-i fâil
Хелвет	Xelvet	خَلْوَةٌ	Halvet	Halvet, yalnız	Müfred isim
Хас	Xas	خَاصٌّ	Hâs	Hususi, özel	Müfred isim
Халас	Xalas	خَلاَصٌ	Halâs	Halas, tamam	Müfred isim
Хсуси	Xsusi	خُصُوصِي	Husûsî	Hususi	İsm-i mansûb
Гъариба	Qъariba	غَرِيبَةٌ	Garîbe	Garip	Müfred isim
Гъейри	Qъeyri	غَيْرٌ	Gayr	Gayri	İstisna edatı
Гъараз	Qъaraz	غَرَضٌ	Garaz	Kasıt, amaç	Müfred isim
Гъавгъа	Qavga	ضَوْضَاءُ	Davdâ	Kavga	Müfred isim
Гъурьат	Qurbat	غُرْبَةٌ	Gurbet	Garib	Müfred isim
Гьава	Qava	هَوَاءٌ	Havâ	Hava	Müfred isim
Гьазур	Qazur	حَاضِرٌ	Hâzır	Hazır	İsm-i fâil
Гьакъикъат	Qakъikъat	حَقِيقَةٌ	Hakîkat	Hakikat	Müfred isim
Гьарарат	Qararat	حَرَارَةٌ	Harâret	Hararet	Müfred isim
Гьасил	Qasil-avun	حَاصِلٌ	Hâsıl	Hasıl, özet	İsm-i fâil

Жем	Jem-avun	جَمْع	Cem’	Cem etmek, toplamak	Mastar-ı sarîh, Müfred isim
Жиҫьет	Jiqet	جِهَةٌ	Cihet	Taraf	Müfred isim
Жинс	Jins	جِنْسٌ	Cins	Cins	Müfred isim
Зарар	Zarar	ضَرَرٌ	Zarar	Zarar	Müfred isim
Зарб	Zarb	ضَرْبٌ	Darb	Darp, darbe, vurma	Mastar-ı sarîh, Müfred isim
Гажет	Qajet	حَاجَةٌ	Hâcet	Hacet	Müfred isim
Мейит	Meyit	مَيِّتٌ	Meyyit	Meyit	Müfred isim
Талакь	Talak	طَلَاقٌ	Talâk	Talak	Müfred isim
Зерре	Zerre	ذَرَّةٌ	Zerre	Zerre	Müfred isim
Зид	Zid	ضِدٌّ	Zıdd	Zıt	Müfred isim
Зиярат	Ziyerat	زِيَارَةٌ	Ziyâret	Ziyaret	Müfred isim
Зулумат	Zulumat	ظُلُمَاتٌ	Zulumat	Zulmet	Cem-i müennes sâlim
Ибрет	İbret	عِبْرَةٌ	‘İbret	İbret	Müfred isim
Игьтияж	İqtiyej	إِحْتِيَاجٌ	İhtiyâc	İhtiyaç	Mezîd fiil mastarı
Игьтият	İqtiyet	إِحْتِيَاطٌ	İhtiyât	İhtiyat, yedek	Mezîd fiil mastarı
Изин	İzin	إِذْنٌ	İzn	İzin	Müfred isim
Икьрар	İkrar	إِقْرَارٌ	İkrâr	İkrar	Mezîd fiil mastarı
Имарат	İmarat	عِمَارَةٌ	‘İmâret	İmaret	Müfred isim
Иттифакь	İttifak	إِتِّفَاقٌ	İttifâk	İttifak	Mezîd fiil mastarı
Ишара	İşara	إِشَارَةٌ	İşâret	İşaret	Mezîd fiil mastarı
Иштиракь	İştirak	إِشْتِرَاكٌ	İştirâk	İştirak, katılım	Mezîd fiil mastarı
Къадим	Kъadim	قَدِيمٌ	Kadîm	Kadim, eski	Müfred isim
Къриб	Kъrib	قَرِيبٌ	Karîb	Karip	Müfred isim
Къаст	Kъast	قَصْدٌ	Kasd	Kast	Müfred isim
Къейд	Kъeyd	قَيْدٌ	Kayd	Kayıt	Müfred isim
Къимет	Kъimet	قِيْمَةٌ	Kıymet	Kıymet	Müfred isim
Къуват	Kъuvat	قُوَّاتٌ	Kuvvât	Güçler	Cem-i müennes sâlim
Кьабулун	Kabulun	قَبُولٌ	Kabûl	Kabul	Müfred isim
Кьиса	Kisa	قِصَّةٌ	Kıssa	Hadise, hikaye	Müfred isim
Лазим	Lazim	لَازِمٌ	Lâzım	Gerek, Lazım	İsm-i fâil
Лайих	Layix	لَائِقٌ	Lâik/ Lâyık	Layık	İsm-i fâil
Легьзе	Leqze	لَحْظَةٌ	Lahza	An	Müfred isim
Магьлуб	Maqъlub	مَغْلُوبٌ	Maglûb	Mağlup	İsm-i mef’ûl
Магьрум	Maqrum	مَحْرُومٌ	Mahrûm	Mahrum	İsm-i mef’ûl

Мажбур	Majbur	مَجْبُورٌ	Mecbûr	Zorunlu	İsm-i mef'ûl
Майил	Mayil	مَائِلٌ/مَايِلٌ	Mâil/ Mâyil	Meyleden	İsm-i fâil
Маишат	Maişat	مَعِيشَةٌ	Maîşet	Maişet, geçim	Mimli mastar
Макъсад	Makъsad	مَقْصَدٌ	Maksad	Maksat	Mimli mastar
Мал	Mal	مَالٌ	Mâl	Mal	Müfred isim
Мулк	Mulk	مُلْكٌ	Mülk	Mülk	Müfred isim
Малум	Malum	مَعْلُومٌ	Ma'lûm	Malum, anlaşılan	İsm-i mef'ûl
Мана	Mana	مَعْنَى	Ma'na	Anlam	Müfred isim
Махлукьат	Maxlukat	مَخْلُوقَاتٌ	Mahlûkât	Mahlukat	Cem-i müennes sâlim
Махсус	Maxsus	مَخْصُوصٌ	Mahsûs	Mahsus	İsm-i mef'ûl
Машгьул	Maşqul	مَشْغُولٌ	Meşgûl	Meşgul	İsm-i mef'ûl
Машгьур	Maşqur	مَشْهُورٌ	Meşhûr	Ünlü	İsm-i mef'ûl
Мумкун	Mumkun	مُمْكِنٌ	Mümkin	Mümkün	İsm-i fâil
Назар	Nazar	نَظَرٌ	Nazar	Nazar	Müfred isim
Нетижа	Netija	نَتِيجَةٌ	Netîce	Sonuç	Müfred isim
Нубат	Nubat	نُوبَةٌ	Nûvbe	Sıra	Müfred isim
Низам	Nizam	نِظَامٌ	Nizâm	Nizam	Müfred isim
Нуфузлу	Nufuzlu	نَافِذٌ	Nâfiz	Nafiz	İsm-i fâil
Къуват	Kъuvat	قُوَّاتٌ	Kuvvât	Güçler	Cem-i müennes sâlim
Кьабулун	Kabulun	قَبُولٌ	Kabûl	Kabul	Müfred isim
Кьиса	Kisa	قِصَّةٌ	Kıssa	Hadise, hikaye	Müfred isim

Tablo 2: Arpça-Lezgice etkileşimi (Kömürcü, 2014: 159-171).

Bu tabloda Lezgilerin, Arapçadan alıp günlük konuşmada kullandıkları kelimelerin bazılarını gösterdik. Ayrıca dini ve eğitim alanında bazı kelimeleri Arapçadan almışlardır. Bu listeyi uzatmak mümkündür.* Lezgiler, Arapça vasıtasıyla kendi dillerinin sözcük ihtiyacını karşılamış olduğu görülmektedir. Bu durum sadece Lezgiler için değil, bölgede yaşayan diğer miller içinde geçerlidir.

2- Din

İnsanı ayakta tutan iki dinamikten birincisi beslenme ikincisi ise din veya manevi hayat olduğu kabul edilir. İnancın, sosyal hayattaki faaliyetini anlayabilmek için şahsiyetlerinde

* Detaylı bilgi için bkz.: Ahmet Kömürcü, Lezgi Dilindeki Arapça ödünçlemeler ve Morfolojik yapıları, Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2014, sayı 42 .

oynadığı rolü bilmek gerekir. Çünkü inancın insan psikolojisi ve dolayısıyla sosyal yaşayışı üzerinde önemli etkisi vardır (Güven, 2012: 733).

Kafkasya'nın inanç sistemine bakacak olursak zamanın akışı içinde birçok inanışa ev sahipliği yapmış olduğunu görürüz. İslamiyet'ten önceki dönemde, Çeçen-İnguşlar arasında çok tanrılı inanç sistemi dikkat çekmektedir. Onların başlıca tanrıları şunlardır:

1. Dela: Tanrıların babası
2. Seli: Gök gürültüsü ve yıldırım tanrısı
3. Seli Sata: Gök gürültüsü tanrısının kızı, bakirelerin koruyucusu
4. Dela Molk: Güneş tanrıçası
5. Dardsa Naerilk: Fırtınaların anası
6. Elta: Ormanların ve avların efendisi
7. Khi Nana: Suların anası
8. Meler Enda: Mahsul ve içki tanrısı
9. Mohi Enda: Savaş tanrısı
10. Dian-Hi: Yağmur suyu tanrısı
11. Taba-Enda: Kutsal tanrı
12. Magi-Enda : Kutsal güneş tanrısı
13. Tuşol: Bereket tanrısı
14. Sela: Gök ve ateş tanrısı
15. Furki: Rüzgar tanrıçası
16. Caca: Su tanrıçası
17. Khina: Ay tanrıçası

Çeçen inanışlarında fırtınaların tanrıçası Dedsinan adını taşır. Onun yedi oğlu gök yüzüne uçarak Büyükayı yıldızlar grubunu oluşturmuştur (Tavkul,2015: 435).

Bu durum sadece Çeçenler için geçerli değildir. Bölgede Hristiyanlığın ve Müslümanlığın yayılmasından sonra bile Osetler gibi bazı halklar arasında çok tanrılı inanç sistemi varlığını sürdürmüştür. Osetler'in de yol tanrısından tutunda ruh tanrısına kadar birçok tanrıları vardır.

Derbend civarına yerleşmiş, Lezgilerin alt kolu olan, Tabasaranlar ise bazı ağaçların, özellikle ceviz ağacının, kutsal olduğuna inanır ve onu kesmezlerdi. Ağacın kutsal sayılması sadece Tabasaranlara özgü bir durum değildir. Nitekim Yakut Türkleri'nde de Kayın ağacı kadar, Karaçamlar da önemli yer tutar. Yakut şamanlarının her birisinin bir

ağacı vardı. Bu ağaca da "Turuu"* adı verilirdi. Gençler şaman olmaya niyetlenince hemen bir ağaç dikerler ve bu ağaç büyüdükçe de rütbeleri artardı (Ögel, 1993: 93, C I) Bununla birlikte ağaç birçok mitolojinin önemli figürü halindedir. Uygurların türeyiş destanında da ana motif ağaçtır. Destana göre; *"Kara- Korum çaylarında, iki ırmak vardı. Bunlardan biri Toğla, diğeri de Selenge idi. Bu ırmaklar "Kalancu" adı verilen bir yerde akardı. İki ırmağın aktığı yerde "iki ağaç" vardı. Bu ağaçlardan biri "fusuk", diğeri de Farslıların "naj" dedikleri ağaçlara benziyorlardı. Kışın bunların yaprakları servi gibi dökülmezdi. Meyvasının tadı ve şekli, çam fıstığına benzerdi. Diğer ağaca da "tur" ağacı derlerdi. İki ağaç da iki dağın arasında yetişmişlerdi. Bir gün, bu iki ağacın arasına gökten bir ışık düşmüştü. Bunun üzerine, iki yanındaki dağlar büyümeye başladı. Halk, şaşkınlıkla yaklaştığında içeriden güzel bir müzik sesi duydu. Her gece buraya bir ışık düşmeye başladı. Işığın çevresinde, otuz kez şimşek çakıyordu. Yine aynı yerde beş çadır kurulmuştu. Bunların her birinde beş tane çocuk oturuyordu. Her çocuğun karşısına süt dolu birer emzik asılmıştı. Halk, diz çöküp saygı ile selam verdi ve ocuklara babalarını sordu. Çocuklar da o iki dağı gösterdiler. Çocuklar ağaçların karşısında saygı ile eğildiler. Ağaçlar da dile delip, onları övdü"* (Ögel, 1993:466, C II). Bu destanda ağacın bir anne konumunda olduğunu görmekteyiz. Bundan yola çıkarak Uygur Türkleri'nin de ağacı kutsal kabul ettiğini söyleyebiliriz. Ağacın önemli bir figür olarak kullanıldığı destanları ve inanışları çoğaltmak mümkündür.

Yine Tabarasanların, İslamiyet'ten önce Gutsar adında tanrıları vardı. 21 Mart'ta Nevruz'u kutlamaları, yağmur duası dansları, evlilik ve matem törenlerindeki bazı uygulamalar ve kutsal Şalbuz Dağı'na saygı gösterilmesi Dağıstanlıların İslamiyet öncesi inançlarından günümüze kalan izlerdir (Tavkul, 2015: 436). Tabarasanların, bilinçli Müslüman olmadıklarını, İslam'da yeri olmayan bu uyguları sürdürmelerinden anlıyoruz.

Kafkasya'da VI. yüzyıldan itibaren görülmeye başlanan Hristiyanlık halk arasında güçlü bir biçimde yayılmış ve halk tarafından bütün kurumlarıyla benimsenmişti. Halkın inançları arasında Hristiyanlık ile Pagan adetlerinin bir arada bulunması sık rastlanan bir olaydı. Bunun yanında Kafkasya halkları arasında Hristiyan inancının yayılmasında Kafkas Ötesi

* Yakut mitolojisine göre tanrı gökte ilk şamanı yarattığı zaman, onun evinin kapısının önüne bir de sekiz dallı bir ağaç dikmiş. Gökteki şaman ebediyen yaşadığı için, onun ağacı da solmadan ve çürümeden ebediyen durmuş. Bu sebeple bu kutsal gök ağacına, " yıkılmayan, çökmeyen" ağaç anlamına gelen "Turuu" demişler.

ülkelerinden biri olan Gürcistan'ın önemli rolü olmuştur. Hıristiyanlık, Kolhis** olarak bilinen batı Gürcistan'da, M.S. I. yüzyıldan itibaren yayılmaya başlamıştır. Bu yüzyılda bölgede Gürcülerden ziyade Slavlar, Megrel-lazlar ve Abhazlar bulunmaktadır. Gürcülerin çoğunlukta olduğu Doğu Gürcistan'da ise Hıristiyanlık Batı Gürcistan'dan sonra yayılmaya başlamıştır. IV. yüzyılın ilk yarısında Kartli tahtına oturan Mirian (265-342) çok tanrılı Politeist Gürcü inancını bırakarak, 20 Temmuz 317 tarihinde Hıristiyanlığı kabul etmiş ve ülkenin resmi dinini Hıristiyanlık olarak ilan etmiştir. Mirian, Hıristiyanlığı İznik Konsilinden önce kabul etmiş ve Roma Kralı Kostantin'den bir piskopos ve bir papaz göndermesini istemiştir (Kılıç, trz: 69). Ancak kuzeydeki dağlık bölgelerin üst kısımlarında yaşamakta olan kabileler Hıristiyanlığın etkisinden uzak kalmışlardı.

451 yılındaki Kadıköy konsilinden sonra Monofizit ve Diyofizit görüş mensupları arasındaki tartışmalar ve çekişmeler şiddetini artırarak devam ediyordu. Bu tartışmalarda Roma tarafından desteklenen Diyofizit görüş Gürcüler arasında çoğunlukla kabul görmüştü (Kılıç, trz: 71). V. yüzyılda bağımsız bir Gürcü kilisesinin kurulmasıyla Gürcistan'daki misyonerlik hareketleri kuzeydeki dağlık bölgeye, yani Kafkasya'ya doğru yön değiştirmişti. Sarp dağ yamaçlarında kurulan manastır ve kiliselerle burada Hıristiyanlığı yerleştirmek için sarf edilen ilk gayretler Kafkas halkları üzerinde büyük etki yapmıştı (Tavkul, 2015: 437).

Yahudilik inancı ise Kafkasya'ya güçlü bir devlet olan Hazarlar tarafından yayılmıştır. İlk olarak VIII. yüzyılda Bizans'tan çıkarılan Yahudilerin çalışmalarıyla Yahudiliğin Karaim mezhebi Hazar sarayınca benimsenmiş ve halk bu dine girmeye başlamıştı (Ayan, 2010: 31). Burada Karaim mezhebini açıklamamız Hazarlardaki Yahudiliği anlamamızı sağlayacaktır. Ortaçağ'da Yahudiler "Rabbani" ve "Kari" olmak üzere iki ana gruba ayrılmışlardı. Yahudilerden kutsal kitap olarak sadece Tevrat'ı benimseyen, Talmud vb. sözlü rivayetleri kabul etmeyenlere "Karai" denilirdi. Kökü İbranice olan Karai kelimesinin çoğulu Karaim'dir. Tevrat'a inanmakla beraber Talmud'u da kutsal kitap olarak kabul eden ve sözlü rivayetlerin tamamını benimseyenlere ise "Rabbani" denilirdi. İsrailoğullarının dışındaki insanlar Karai mezhebine girebilirken, Rabbaniler kendi ırklarının dışındaki insanları bu mezhebe kabul etmiyorlardı (Kuzgun, 2000, 1). Bununla beraber İslamiyet'in bölgeye girmesiyle Hazarlar arasında Müslümanlığın yavaş yavaş yayıldığı görülür. Daha sonraki yıllarda İslamiyet Hazalar üzerindeki etkisini giderek artırmıştır. Hazarlarda,

** Gürcistan sınırları içinde kalan Pityrus- Gelincik' ten başlamak üzere, güneyde Ordu ili Ünye ilçesi civarına kadar uzanan tarihi coğrafyanın adıdır.

Yahudilik, Hıristiyanlık ve Putperestlik gibi inançların varlığı görülmüş, ancak Yahudiler azınlığı teşkil edip çoğunluğu Müslümanlar ve Hristiyanlar oluşturmuştu.

İslamiyet, İslam Devleti'nin Kafkasya üzerine yaptığı seferler sırasında Hıristiyanlık, Yahudilik ve Pagan inançları ile karşılaştı. İslam Devleti'nin fetih hareketleri sonucunda Kafkasya halkı yeni bir din olan İslamiyet ile tanışmıştı. Yeni dinin bölgeye girmesi burada yaşayan halkın dini anlayışında bir bulanıklığa sebebiyet verdiği kaçınılmaz bir gerçektir. Zira Hz. Ömer döneminde Selman b. Rebîa, Derbend üzerine bir sefer yapıp burada şehit düştüğü zaman Türkler ve Hazarlar, Selman b. Rebîa ve arkadaşlarının şehit düştükleri yerde büyük bir nur gördüklerini söylerler. Rivayete göre Türkler onları şehit edince Selman b. Rebîa hariç diğerlerini gömmüşler ve Selman b. Rebîa'nın na'şını alarak bir tabuta koyup mabetlerine götürmüşlerdi. Kuraklık ve kıtlık zamanlarında tabutu açarlar ve onun yüzü suyu hürmetine yağmur dilerlermiş. Bu rivayet Yakut el-Hamevi'nin Mu'cem el-Büldân adlı eserinde geçmektedir (Şeşen, 2001: 132). Öncelikle Selman b. Rebîa 'nın götürüldüğü mabedin neresi olduğu, kimin tarafından yapıldığına dair bir bilgiye rastlamadık. Fakat bir mabedin mevcudiyeti demek orada bir inancın mevcudiyeti demektir. Selman b. Rebîa'nın na'şına yapılan uygulamaya bakıldığı zaman, burada bir Putperestlikten bahsetmek mümkün olabilir. Fakat yazar, eserinde şehitlerin bulunduğu yerde büyük bir nur görüldüğünü yazmaktadır. Nur kelimesi İslam literatürüne ait bir kelimedir. Selman b. Rebîa'nın na'şına yapılan Putperestlik uygulaması ile yazarın buradaki İslami söylevi bir çelişki ortaya çıkarmaktadır. Bu çelişkiyi ortadan kaldırmak için konuyu birkaç açıdan ele alabiliriz. Birincisi; İslam Devleti'nin yapmış olduğu seferler neticesinde Derbend ve civarındaki birkaç topluluk İslamiyetle tanışmış olabilir. Bu durum, buradaki topluluklar üzerinde kültür şoku yaratmış olabilir. Bu nedenle yeni inançlarıyla eski inançlarını harmanlayıp uygulamaya koydukları söylenebilir. Çünkü İslamiyet'te ölülerin gömülmesi vardır. Ölüler üzerinden ibadet etmek ancak Putperestlik gibi dinlere ait bir özelliktir. Ayrıca burada Selman b. Rebîa'nın gömülmeyip ondan medet beklenmesi İslami anlayışla örtüşmemektedir. İkincisi; yazar burada halkın inanç sitemini İslam inanç sistemine benzeterek de anlatmış olabilir.

Bununla beraber Anuşirevan, Derbend şehrini kurduktan sonra kapıların üzerlerine, su sarnıcının bulunduğu yere, aslan ve tilki heykelleriyle şehre tılsım yapmıştı. Bu tılsımlar kuzeyden güneye akınlar düzenleyen Türklere karşı yapılmıştı ve bu tılsımlar kaldıkça

Türklerin şehre zarar veremeyeceğine inanılırdı (Yörükan, 2013: 210). Bu durum da bize Derbend'in İslamiyet'ten hemen önceki dini inanışıyla ilgi bilgi verir.

Derbend'in hem kültür hem de dini açıdan önemli olduğunu gösteren diğer bir husus ise Abbasi döneminde Ebû'l Hasan el-Eş'arî'nin Derbend ahalisine göndermiş olduğu mektuptur. Mektuptan bahsetmeden önce Eş'arîlik Mezhebi'nin kurucusu olan Ebû'l Hasan Eş'arî hakkında bilgi vermek yerinde olacaktır. Eş'arî'nin doğum tarihi genel olarak H.260/M.873 yılı kabul edilir. Nesebi ile ilgili pek fazla malumat bulunmayan Ebü'l Hasan el-Eş'arî'nin ailesi hakkında tek bilgi, onların Yemen'de zamanın meşhur iki kabilesinden biri olan "Eş'ar" kabilesinden geldikleri şeklindedir. Bazı rivayetlere göre de Eş'arî'nin soyu Sıffin savaşında hakemlik yapan Yemenli sahabi Ebû Musâ el-Eş 'Ari'ye (ö. H.44/M. 655) dayanmaktadır (Mavil, 2012: 71, C XXI). Talebeliğinin ilk yıllarında Sünni Mezhebi'ne mensupken Ebû Ali el-Cübbâî'nin yanında eğitim almaya başlamasıyla Mu'tezile'ye intisap etti. Mu'tezile'de uzun bir zaman kaldıktan sonra onların "Kur'an mahlûktur" ve "el-menzile beyne'l-menzileteyn: Büyük günah işleyen ne mü'mindir ne de kâfir" şeklindeki görüşünden vazgeçti (Geçit, 2015: 98).

H. 300/ M.913 yılı civarında bir cuma günü Basra Cami'inde Mu'tezile'den ayrılıp ehl-i sünnete intisap ettiğini ve Ahmed b. Hanbel ile diğer hadis âlimlerince temsil edilen selef itikadını benimsediğini açıkladı (Abdülhamid, 1995:444, C XI). Mu'tezile mensuplarının nakli ihmal edip itidal çizgisini aşan akılcı bir metot takip etmeleri, Abbasilerin nüfuzundan faydalanarak inanç ve düşünce özgürlüğünü engellemeye çalışmaları, halkın sevip saydığı Ahmed b. Hanbel gibi alimlere eziyet edip Mihne Olayı'na sebebiyet vermeleri X. yüzyılın başlarında köklü Sünni kelâm mekteplerinin doğmasına zemin hazırlamış ve Eş'arî'nin kurmuş olduğu Eş'arîlik Mezhebi de bunlardan biri olmuştur (Yavuz, 1995:448, C XI). Eş'arîliğin, Mu'tezile ile ters düştüğü en önemli konulardan biri Allah'ın ilim sıfatıdır. Örnek verecek olursak; Mu'tezileye göre Allah ağacı yaratmıştır fakat ağacın dallarında kaç tane yaprak olduğunu bilmemektedir. Eş'arî'ye göre ise Allah'ın ilmi bütün kâinatı kuşatmıştır ve Allah, ilmiyle her şeyi bilmektedir. Nitekim En'am süresinin 59. ayetinde, *"düşen her bir yaprağı muhakkak o bilir."* denilmektedir. Bu da bize Allah'ın ilminin sonsuz olduğunu gösterir.

Eş'arî'nin, Derbend'de gönderdiği mektupda Allah'ın ilim sıfatı hakkında bilgiler vardır. Fakat mektubun içeriği ve Mu'tezile-Eş'arîlik mezheplerinin farklılıkları başlı başına bir araştırma konusu olduğu için çalışmamızda bu konular daha fazla ele alınmayacaktır.

Ayrıca mektubu, Derbend'in sosyal, kültürel, ekonomisi acısından bilgi bulundurmadığı için burada paylaşmıyoruz. Fakat bu mektup bize Derbend'de birkaç İslam büyüğünün varlığı göstermektedir. Nitekim Eş'arî mektubunda "Bâbü'l Ebvâb Geçiti ahalisinden olan alimler ve büyükler" (Kıvâmu'd-din, 1928:50) diye sesleniyor. Bu da bize Derbend'de İslam'ın belli bir seviyeye kadar yerleşmiş olduğunu ve bu mektubun içeriğini anlayabilecek olan alimlerin varlığını gösteriyor. Ayrıca bu mektubun Derbend ahalisine gönderilen ilk cevabi mektup olmadığını yine bu mektuptan anlıyoruz. İlk mektup elimizdeki bu mektuptan bir sene önce, yani H.267/M.881 yazılmıştır (Kıvâmu'd-din, 1928: 50). Mektupta alimlerin sorduğu sorulara yer verilmeyip her iki mektupta sorulan sorulara cevap niteliğindedir. Bu yüzdendir ki mektubun ayrıntılı bir şekilde incelenip, alimlerin hangi soruları sormuş olabileceklerinin tespiti ayrı bir çalışma gerektirmektedir. Derbend alimleri şüpheye düştükleri soruları Eş'arî'ye mektupla sormuşlardır. Bu da bize Derbend'de birtakım konularda farklı görüşlerin mücadelesini göstermektedir.

Bunlarla beraber Derbend'e atfedilen Zum Zum adında bir efsane de mevcuttur. Efsaneye göre Zum Zum, Derbend Bölgesi'ne hakim bir kraldı. Derbend halkının arasındaki bu efsaneye göre Hz. İsa bir gün bölgeden geçerken yolunun üstünde uzun zaman önce ölmüş birine ait bir kafatası buldu. Bu kafatasının kime ait olduğunu bilmek için Allah'tan bu adama hayat vermesini diledi. Tanrı onun bu dileğini kabul etti ve adam dirilince Hz. İsa ona kim olduğunu sordu. "*Benim adım Zum Zum"* diye adam yanıt verdi. *"Bir zamanlar bölgenin kralıydım. Krallığım o denli zengin, ben de o denli güçlüydüm ki, sarayımda her gün kırk deve yükü altın harcanırdı. Bana hizmet eden kırk beş bin aşçı ve hepsinin kulakları incilerle küpeli bir o kadar savaş sanatı öğrenen soylu delikanlı vardı."* Sonra o da Hz. İsa'ya sordu; "*Peki ama sen kimsin? Dinin nedir?"* Hz. İsa onu yanıtladı; "*Ben İsa'yım ve dinim dünyayı kurtaran dindir"*. Zum Zum cevap verdi; "*Eğer öyleys, ben de senin dininden olmak isterim ama senden rica ediyorum bırak beni hemen öleyim, o denli güçlü olduktan sonra krallığımın ve tebaamın olmadığı bir yerde yaşamaya katlanamam."* İsa ona bu yiğitliği yaptı ve ölmesine izin verdi (Grigoriantz, 2000: 198).

Görüldüğü üzere Kafkasya'da tek bir inanç sisteminin varlığından söz etmek mümkün değildir. Farklı din ve ibadethanelerin olması sosyal alanda farklı bir yaşam tarzının sürdürülmesi demektir. Din ile kültür arasında bulunan sıkı ilişkiye toplumsal yaşam ve mimari de değinilecektir. Çünkü her dinin ibadethanesi farklı mimari özellik taşır. Bu da bölgeye kültürel zenginlik kazandırır. Bunun yanında dinin toplumu yönlendirdiği, yaşam

biçimini şekillendirdiği kaçınılmaz bir gerçektir. Toplum olarak neyin iyi neyin kötü olduğu kararını verilmesinde din önemli etkendir.

1.3-Mimari Yapılar ve El Sanatı

3.1- Mimari Yapılar

Sâsânîler, İslam öncesi dönemde çok sayıda şehir inşa etmişlerdi. Bunlardan biri olan Derbend şehri uzun süre Sâsânî hakimiyetinde kaldı. Dolayısıyla Sâsânî mimarisi ve sanatlarının burada da etkili olduğu söylenebilir. Sâsânîler kurdukları şehirlerin binalarını mozaik camlar, büyük kesilmiş renkli taşlar, köşegen mermerler ve dev sütunlarla inşa etmişlerdi (Altungök, 2014: 466). Fakat Derbend'de bu tarzda binaların varlığına dair herhangi bir kayda rastlamadık.

Mimari bölgeden bölgeye farklılıklar gösterebilir. Saldırıya açık ve korunmaya ihtiyacı olan bölgelerde kullanılan mimari malzemeler ile koruma ihtiyacı bulunmayan bölgelerdeki mimari malzemeler farklılık gösterebilir. Nitekim Derbend şehrinin bulunduğu konum itibari ile saldıraya açık bir şehirdi. Bundan dolayı Sâsânî hükümdarı Anüşirevan şehrin duvarlarını sağlam malzemelerden yaptırmıştı. O kadar çok demir harcanmıştı ki tarihi kaynaklar şehrin kalesini demirden bir deniz olarak nitelemektedirler (Yörükan, 2013:211). Bunun yanında Derbend şehrinde inşa edilen binaların taştan yapıldığına dair tarihi kayıtlar vardır (Ramazanov ve Hajıqedirli, 2010: 68). Sâsânîler binalarını oldukça sağlam tuğlalarla inşa ederlerdi. O dönemde tuğlacılık önemli bir endüstri alanı oluşturmaktaydı. Sâsânî dönemi mimari eserlerinin birçoğunun yapımında tuğlanın, özellikle sert granit taşı kullanımı yaygındı (Altungök, 2014: 468). O dönemde Derbend'deki binaların granit taşından yapıldığına dair bilgi olmasa da muhtemelen binalar bu malzeme kullanılarak yapılmıştı. Ayrıca Mesleme'nin Derbend'i ele geçirdiği zaman Anüşirevan zamanından kalma bir binayı yıktırdığı tarihi kaynaklar nakledilmektedir. Bu binanın özellikleri hakkında bilgimiz olmamasına rağmen granitten yapılmış olma ihtimali yüksektir.

Oturmuş bir devlet yapısına sahip olan Sâsânî Devleti'nin yıkılmasıyla bütün mirası Müslümanların eline geçmişti. Müslümanlar oturmuş bu devlet yapısını yeni teşkil etmiş oldukları idari yapının organlarını oluşturmada örnek olarak almışlardır. Müslümanlar para basmaktan tutu,postacılığa; vergilerden tutun, bayram kutlamalarına kadar birçok konuda Sâsânî devlet yapısını örnek almışlardır. İslam dünyasının Sâsânî mimarisinden alarak

kullanmış olduğu mimari tarzların başında saray ve tapınak mimarisinde kullanılan soğan tarzı kubbe, çıkıntılı oluklar, sarkıt tonozlar, uzun dehlizler, çapraz kaburga tarzı ve kavun kubbe tarzı gelmektedir (Altungök, 2014: 447). Bununla beraber Sâsânî saray mimarisinde görülen duvar aralarına belirli aralıklarla dikilmiş kule tarzı, ön duvar geleneği, Abbasiler dönemi sarayları üzerinde önemli tesirler bırakmıştır. Süslemeye gelecek olursak, Sâsânî mimari eserlerinin genelinde görülen duvar boyama ve süsleme teknikleri üzerinde Orta Asya Türk tesirinin etkisi açıkça görülür ve bu teknikler Abbasiler tarafından da saray süsleme tekniği olarak kullanılmıştır. Bu saraylar, adına "eyvan" (bkz: Resim 2) denilen geniş, üstü kubbeli, etrafı kolonlu merasim salonu ve buraya açılan kabul salonu ile etrafındaki kolonlu küçük odalardan oluşmaktaydı (Altungök, 2014: 448). Abbasiler zamanında Derbend'de yaptırılan saray hakkında net bilgiler bulunmasa da kültürel etkileşimden dolayı Sâsânî saray tarzından alınan örneklerle İslamiyet'in kendine has özelliklerin harmanlanıp inşa edilmiş olması muhtemeldir.

Resim:2 Sâsânî mimarlığının önemli bir markası olan eyvan, Ctesiphon şehrindeki M.Ö 550 tarihli Tak-ı Kısra Sarayı'nda dev boyutuyla tek başına var olabilen kimliğiyle görünüyor (Eraslan, 2012: 146)

İslamiyet'in ortaya çıkmasıyla her alanda yeni anlayışlar doğmuştu. Bu anlayışlardan biri de mimaride kendisini göstermiş, eski mimari geleneklerle İslamiyet'in getirdiği tipik özelliklerin bir araya gelmesi sonucunda ortaya yeni bir mimari anlayış çıkmıştı. Ortaya çıkan bu anlayış Ortaçağ Azerbaycan mimarisinde kendini göstermiş ve ilk belirtileri Berde'de ortaya çıkmıştı (Babayeva, trz: 72)

Derbend'in etrafındaki şehirlerde de mimari açıdan çok önemli gelişmeler olmuştu. Azerbaycan mimarisi tarihinde bir ekol olarak ilk kez Arran mimari ekolü ortaya çıkmış ve

IX. yüzyıldan itibaren şekillenmeye başlamıştı. Hilafetin yükseliş döneminde Azerbaycan mimarisinin inkişaf merkezi kabul edilen Berde şehri de kaynaklarda "Arran'ın Anası", "Bu yerlerin Bağdat'ı" şeklinde geçmişti. Canlanma dönemini yaşayan Berde'de bu tarihlerde geniş çaplı inşaat faaliyetleri yürütülmüş, kervansaraylar, pazarlar, hamamlar, mescitler ve başka dini yapılar inşa edilmiştir (Babayeva, trz: 71).

X. yüzyılda Gence'de Şeddâdîler Devleti'nin sürdürdüğü geniş inşaat faaliyetleriyle bu şehri Kuzey Azerbaycan'ın en büyük mimari merkezlerinden birine dönüştürmüştü. Berde'de ortaya çıkmaya başlayan üslup özellikleri Gence'de daha bariz bir biçimde şekillenmişti. Bunun yanında XII. yüzyılda Nahçivan şehrinin öneminin artması ile burada gerçekleşsen sanat ve inşaat faaliyetleri oldukça genişlemiş, yerli gelenekler Azerbaycan mimarisi ile birleşerek kendine özgü sima kazanan Nahçivan mimari ekolünü ortaya çıkarmıştı. Nahçivan mimari ekolünün kurucusu Nahçivanlı meşhur mimar Acemi Ebû Bekiroğlu olmuştur. XII. yüzyıldan itibaren merkezi kubbeli mescit tipi ortaya çıkmaya başlamıştı. Bu tip mescitlerin en güzel örneği Acemi Ebû Bekiroğlu'nun Nahçivan'da inşa ettiği fakat günümüze kadar ulaşamamış olan Cuma Mesciti' dir (Babayeva, trz: 74).

Kafkasya'da ortaya çıkan diğer bir mimari ekol Şirvan-Abşeron mimari ekolüydü. Kuzey Azerbaycan'ın sanat tarihinde kendine has mevki ve öneme sahip olan Şirvan-Abşeron Ekolü'nün başlıca merkezi Bakü ve Şamahı çevreleri ile Derbend şehri teşkil etmişti. Şamahı'daki pek çok yapı 1667, 1859 ve 1902 yıllarındaki şiddetli depremler sonucunda yıkılmış ve erken tarihli yapılardan günümüze kadar ulaşanı olmamıştır. Bu nedenle günümüzde Şirvan'ın baş şehri kabul edilen Şamahı'da, ayını zamanda Derbend'de, "Nizâmî Dönem" olarak kabul edilen XI. ve XIII. yüzyıl ortalarına ait hiçbir eser bulunmamaktadır. Bu şehirlerin defalarca yeniden inşa edilen fakat çoğunlukla eski planlarına sadık kalınan Cuma mescitlerinin temeli malum olduğu kadarıyla VIII. asırda atılmıştı. (Babayeva, trz: 74)

Görüldüğü üzere Kafkasya coğrafyası Ortaçağ döneminde mimari açıdan oldukça hareketli bir dönem yaşamıştır. Özellikle Kafkasya'nın merkezi konumunda bulanan Derbend'de de bu hareketliliğin yaşanması kaçınılmazdır. Fakat bu döneme ait birçok eser yukarıda bahsedildiği gibi ya depremler sonucu ya da Moğol istilası gibi felaketler sonucu yıkılmıştır. Özellikle Derbend ve civarında yapılacak olan kazı çalışmalarıyla birtakım bilgilere ulaşarak Ortaçağ dönemindeki mimari yapıları daha iyi anlayabilir ve hangi ekole ait olduğunu tespit edebiliriz.

3.2- El Sanatları

El sanatları bir veya birden fazla sanatkarın bilgi ve becerisine dayanan, çevre şartlarına göre değişim gösteren, geleneksel, bölgesel, fonksiyonel, sanatsal, dekoratif, dini ve sosyal açıdan sembolik karakter taşıyan el, el aleti yardımıyla yapılan ürünler olarak tanımlanabilir. Mimari eserler gibi el sanatları da yapıldığı coğrafyanın kültürel kimliğini oluşturur. El sanatları, yapıldığı toplumun duygularını yansıtmaktadır. Bu bakımdan el sanatları kültür tarihi açısından son derece önemli bir konumdadır.

Kafkasya'da ki el sanatlarına gelecek olursak burada halı dokumacılığı ön plana çıkmaktadır. Halıcılık, Hazar Deniz'in batısından Karadeniz kıyısına kadar uzanan, güneyde İran'ın bir kısmını da içine alan Kafkasya Bölgesi'nde yaşayan yaklaşık 350 aşiretin ortak kültürüdür. Kafkasya'da çok yaygın olan halıcılık, ilk önce İran'ın etkisinde kalmış olsa da daha sonra yerel öğelerin yorumlanmasıyla özgün bir Kafkas usulü ortaya çıkmıştır. Selçuklular da Kafkasya üzerinden Anadolu'ya geldikleri zaman Kafkasya'dan edindikleri halı dokuma kültürünü Anadolu kültürü ile harmanlayarak kendisine özgü bir üslup ortaya çıkarmıştır (MEB, 2012: 5). Kafkasya Bölgesi'nde halı dokumacılığıyla en çok tanınan yerler Güney Dağıstan; Lezgi, Tabarasan, Rutul, Derbend, Dağıstan'ın yamaçlık kısımları; Kumuk ve Avarlar, Dağıstan'ın dağlık yörelerinde; Tloyrata Bölgesi'dir. Halı ve kilim çeşitleri olarak en yaygın bilinenler, Derbend, Ahti, Mikrah, Tabasaran, Rugul, Hiv, Rutul, Kasumkent, Kazanişe, Jengulay, Tiyarata Bölgesi'ne ait olanlarıdır (MEB, 2012: 6). Taberî'ye göre de güzel acem halıları Derbend'de dokunurdu (Taberî, trz: 489, C III). Ayrıca bu şehirde keten elbise dokumacılığı da yapılıyordu (İbn Havkal, 2014: 26). Bunlarda bize Derbend'in dokumacılık alanında ileri bir seviye olduğunu gösterir.

Özellikle halı dokumacılığının ham maddesini oluşturan yün ve kök boya Derbend'de oldukça bol bulunmaktaydı ki Ortaçağ'daki en önemli ticaret maddeler arasında, köleliğin yanında, bu iki hammaddenin bulunduğunu Derbend'in ticaretini incelerken belirtmiştik. Özellikle halı dokumacılığında kök boyanın önemli bir rolü vardır. Kök boyalarla dokunmuş halıların renkleri sentetik boya ile dokunan halıların renklerine göre daha geç solmaktadır.

Halılar üzerine işlenen motiflerin başında dört ayaklı hayvan figürleri, geometrik şekiller ve ejder figürleri kullanılmıştır. Arslan figürü hem halı dokumacılığında hem de farklı el

sanatlarında önemli bir yere sahiptir. Arslan, Mısır, Hitit, Urartu, Firig, Lidya, Yunan, Roma, Bizans ve Ermeni sanatlarında çeşitli stil ve örneklerle canlandırılan hakimiyet, kudret sembolü, koruyucu hayvandır. Kafkasya üzerinden Anadolu'ya giren Selçuklu mimarisinin zengin figür tasviri dünyasında Arslan en bol örneklerle karşımıza çıkan hayvandır (Öney, 1971: 1).

Derbend'in artülkesindeki yukarı Kaytak dağlarında Dağıstan'ın en eski silahçılık ve kuyumculuk merkezi olan Kubaçi Köyü bulunur. Bu köy el sanatları bakımından önemli bir yer tutardı. Kubaçi Bölgesi kökenli zanaatkarlar işlerini kusursuz bir titizlikle yapmalarıyla o kadar ünlüydüler ki, onlar hakkında bir Kafkas atasözü bile vardı: "*Kubaçiler ekinlerini bile sanatçı gibi biçerler."* Kubaçi, yüzyıllardan beri tüm Kafkasya'da miğfer, kolluk, ellik ve özellikle Kabartay prensleri tarafından çok tutulan örme zırh imalatıyla ün yapmıştı. Bununla beraber Kubaçi zanaatkarlarının başka bir uzmanlığı da kılıç yapımıydı (Grigoriantz, 2000: 195). Derbend Bölgesi'nin silahçılık bakımından bu kadar gelişme göstermesi onun coğrafi konumuyla açıklanabilir. Çeşitli devletler tarafından değişik tarihlerde istilaya uğraması, kendisini korumak isteyen yerli savaşçı halkların silahlarını geliştirmek istemesiyle açıklanabilir. Bununla beraber bu silahların ticari amaçla da üretildiğini de görmekteyiz.

Derbend şehri üzerinde hakimiyet mücadelesine girmiş olan Hazarların da el sanatlarını incelemek Derbend ve Kafkasya'nın el sanatları alanındaki durumunu tespit etmemize yardımcı olacaktır. Hazarlara ait arkeolojik buluntular Hazar Ülkesi'nin teknik anlamda gelişmişliğini göstermekle kalmamakta, el sanatlarının ileri bir aşamada olduğunu kanıtlamaktadır. Bulunan bir Hazar sabanının hem saban kulağı hem de asimetrik demir ucu vardı. Bunlar o dönemde Avrupa'da kullanılan en yüksek teknoloji düzeyi ile eş değerdi. Bunların yanı sıra Hazarlar kazmayı, demir ucu, kısa tırpanı, üzüm budama makasını, değirmen taşını biliyorlardı. Bunlara ilaveten Hazar sanatının aslı İran- Sâsânî desenlerine dayanıyordu Pers stili gümüş çatal bıçak ve gümüş eşya desenlerinin kuzeye yayılmasında Hazarların büyük rolü olmuştur (Tavkul, 2015: 76).

Görüldüğü üzere mimari ve el sanatları bir toplumun kültürel kimliğini yansıtmaktadır. O toplumun hem maddi hem de manevi açıdan gelişmişlik seviyesini gösteren önemli unsurlardan bir tanesidir. Toplumlar farklı kültürlerle karşılaştıkları zaman karşı taraftan aldıkları kültür unsurlarını kendi kültürlerine uydurarak yeni eserler ortaya çıkarmışlardır. Buda o topluma kültürel derinlik kazandırmıştır.

4- Toplumsal Yaşam

Kafkasya Bölgesi birçok topluluğa ev sahipliği yaptığı için birçok dini inanışa da ev sahipliği yapmıştır. Dinlerin toplumsal yaşam üzerine doğrudan etkisi olması ve bu toplumların kendilerine ait adet, gelenek ve görenekleri olmasından dolayı Kafkasya hakları için ortak bir toplumsal yaşamdan bahsetmek oldukça zordur.

Kafkasya'nın kuzeyinde bulunan Çerkezlerin toplumsal yaşayışını şekillendiren sistemin adı habze (xabze) idi (Tavkul, 2015:261). Habze bir tür toplumsal sözleşme niteliğindedir. Bireyin toplumdaki davranış kalıplarını belirlemesinin yanında sözleşmeye uyulmadığı takdirde ne gibi cezaların uygulanacağı habzede bellidir. Habze, milleti bir arada tutmayı hedeflemiştir. Bireylerin davranışları habzede bulunan birtakım yaptırımlarca kısıtlanır veya bireylerin belli davranışları yapmasına müsaade ederek toplumsal düzeni sağlar.

Habze, toplumsal tabakadaki bütün bireyleri kapsamaktaydı. Pşıl'ı olarak tanımlanan "Kölelerin habzesi" adı verilen kurallar sistemine tabi olmaları bunun bir göstergesidir. Sahibi tarafından hukukuna tecavüz edildiği taktirde bu köleler "Habze si- Khabze si" yani "usulüm ve hakkım vardır" diye dayatır. Bu kölelere tanınan en önemli haklardan bir tanesi de kendi özgürlüklerini satın alabilmeleridir (Özsaray, 2012: 22).

İslamiyet'in yayılmasıyla birlikte habzeyle beraber şer'i hukuk sistemi de toplumsal düzeni sağlamada önemli rol almıştı (Özsaray, 2012: 18). Burada önemli olan şey İslamiyet'in yayılmasıyla habze sistemi daha çok güçlenmiş olmasıdır. Bundan da anlaşılacağı üzere habze ahlaki açıdan şer'i hükümlerle ters düşmemiştir.

Derbend çevresinde yaşayan Lezgilere gelecek olursak onlar da Çerkezlerdeki gibi toplumsal sözleşme bulunmuyordu. Lezgilerde evlilikler anne ve baba tarafından kararlaştırılırdı. Daha sonra "kalım" adı verilen başlık parası için pazarlık yapılırdı. Genç kız kendisi hakkında verilen kararları daha sonra öğrenirdi. Özgürlük ve insancıl muamele kadınlara yabancıydı. Lezgiler ölçülü yaşar, içki içmez ve misafirperverdiler. Yabancılara karşı şüphecilerdi. Lezgiler vefalı, ahlaklı ve namuslu olmalarıyla tanınırlardı. Bunun yanında düşmanlarına karşı zalimlikleriyle de ün yapmışlardı. Düşmanların sağ ellerini kesip evlerinin kapısına çakma alışkanlığı olan Lezgilerin köyleri bu kesik ellerin sayısı kadar itibar görürdü (Tavkul, 2015: 175).

Lezgiler sadece yağmayla yaşarlardı. İlk baharın ilk günleriyle birlikte erişilmez barınaklarından çıkarak henüz karla kaplı dağlarını terk ederler, ırmakların sığ yerlerine, yolların veya geçitlerin kenarlarındaki ormanlara saklanıp kurbanlarını beklerlerdi. Avlarını bulmak için sık sık köye ve hatta kentlere kadar giderlerdi. Ele geçirdikleri esirlerin kaçmaması için uyguladıkları yöntem ustalıkla yapılan korkunç bir ameliyattı. Esirlerden kaçanlar bölgeyi tanımadıkları için kolayca yakanılardı. Bu denemeyi tekrarlamamaları için Lezgiler esirlerin ayak tabanını yararlar ve yaranın içine at kılı doldururlardı. Kısa süre sonra yara kapanır ve iyileşmiş gibi görünürdü. Fakat esir tabanın üstüne basarsa korkunç ağrılar çeker ve artık ayaklarının ucuna basarak yürümek zorunda kalırdı (Tavkul, 2015: 176).

Yine Derbend'de yaşayan başka bir topluluk olan Kumuk Türklerinin yapısı diğerlerinden farklıydı. Kumuk beylerine "Şamhal" adı verilirdi. "Şamhallık" soya bağlıydı ve o soydan gelmeyen kimse, ekonomik ve siyasî açıdan ne kadar güçlü olursa olsun Şamhal olamazdı. Şamhaldan sonra "Kırım Şamhal" adlı ikinci derecede bir birey vardı. Asıl Şamhal vakitsizce ölürse yerine o geçerdi. Kumuk Şamhalları yalnızca Kara Kaytak ve Gazi Kumuk beylerine kız verirlerdi. Kumuk beyleri, ne kadar mal ve itibar sahibi olursa olsun daha alt tabakalara kız vermezler ama onlardan kız alırlardı. Ancak bu kızlardan doğanlara beylik hakkı verilmezdi. Ve onlara "Çanka" denirdi. Şamhallar sadece savaş sırasında halkın başına geçerlerdi. Diğer zamanlarda halkın idaresi kadıların ve toplumun önde gelen yaşlıların elindeydi. Şamhalların, Hazar Denizi kıyılarında kışlakları mevcuttu ve burada koyunlarını otlatanlardan vergi alırlardı. Bu vergi yüz koyunda bir erkek koyun olarak tespit edilmişti (Tavkul, 2015: 309).

Görüldüğü gibi Kafkasya'nın genelinde ortak bir toplumsal yaşayış mevcut değildi. Farklı toplulukların kendilerine ait toplumsal anlayışları, kültürleri ve adetleri mevcuttu. Kafkasya'nın kültürel zenginliğine katkıda bulunan bu toplumlara yakın pencereden bakıldığı zaman bölgede birçok çatışma unsurunu bünyesinde barındığını görebiliriz.

SONUÇ

Kafkasya, siyasî, ekonomik ve kültürel açıdan son derece önemli bir coğrafyadır. Bulunduğu konum itibariyle ilkçağlardan beri çeşitli devletler tarafından istilaya uğramış, tam manasıyla devletlerin mücadele sahası olmuştur. Hazar Denizi ile Orta Asya'ya, Karadeniz ile de Avrupa'ya açılan bu coğrafya, Ortaçağ döneminde önce Sâsânî-Bizans, daha sonra Hazar-Müslüman mücadelesine sahne olmuştur. Yine bulunduğu konum itibariyle bu coğrafya Asya'dan Doğu Avrupa'ya göç edenlerin geçiş güzergâhında bulunuyordu. Anadolu tarihinin, kültürünün ve medeniyetinin şekillenmesinde önemli bir role sahip olan Selçuklular, Anadolu'ya, Kafkasya üzerinden giriş yapmışlardır.

Derbend şehri ise bu coğrafyanın en önemli ve en kritik şehirlerinden birisidir. Şehrin sahip olduğu konum Ortaçağ döneminde, ona çok önemli bir değer katmıştır. Dağlık bir coğrafya olan Kafkasya'da kuzey-güney yönünde ulaşımı sağlayacak en önemli geçitlerden bir tanesi Derbend Geçiti'ydi. Bu nedenle Kafkasya'nın hemen hemen ortasında bulunan bu şehir kültür birikimi açısından oldukça önemlidir.

Derbend, günümüzde olduğu gibi geçmişte de çeşitli milletlerden oluşan insanların bir arada yaşadığı bir şehirdir. Her milletin kendisine ait dili ve toplumsal yaşam tarzı mevcuttur. Ayrıca göç yolları üzerinde bulunması nedeniyle çeşitli kültürlerin uğrak noktası olması Derbend'e kültürel değer katmıştır. Dahası, İslam Devleti'nin bölgede hüküm sürmeye başlaması kültürel çeşitlilik bakımından önemlidir. Bazı toplumların yaşam tarzı, dili vs. gibi kültür unsurları İslam öğretisiyle harmanlanarak daha da çeşitlenmiştir. Savaş, ticaret, göç vs. gibi faktörler kültürel çeşitliği etkileyen önemli unsurların başında gelir. Derbend bu unsurları kendi bünyesinde barındıran bir şehirdir.

Kafkasya coğrafyasında tam manasıyla hakimiyet kurabilmek için bu şehir çok önemlidir. Şehrin değeri Sâsâni Devleti tarafından anlaşıldığı için, Anuşirevan zamanında çok korunaklı bir yapıya dönüştürülmüştür. Fakat bu korunaklı yapı, Derbend şehrinin tek bir devlet himayesinde kalmasını sağlayamamıştır. Özellikle Hazar-Emevi mücadelesinde şehir el değiştirip durmuştur. Emeviler döneminde şehre ve şehirde oturan insanlara çeşitli sosyal imkanlar sağlanarak şehre değer verildiği görülmüştür.

Ticaret açısından bakıldığında Ortaçağ ticaretinin kalbini oluşturan İpek Yolu güzergahına yakınlığı, Hazar Denizi'ne kıyısı olması, kara yolu ile Doğu Karadeniz kıyısıyla bağlantılı olması ve Kuzey Avrupa'ya geçiş yolu üzerinde bulunmasından dolayı Derbend, ticaretin son derece aktif olduğu bir şehirdir. Bu ticari canlılık Ortaçağ'da, özellikle Abbasiler döneminde en yüksek seviye ulaşmıştır. Abbasilerin, Hazarlara karşı izlemiş olduğu barışçıl politika sayesinde ticari canlılık artarak devam etmiştir. Avrupa'dan Doğu Karadeniz kıyılarına gelen tüccarlar buradan Derbend'e geçip ticaret yapması, şehrin ticari değerini göstermesi açsından son derece önemlidir. Yine aynı şekilde Uzak Doğu ticaret yolları ile bağlantılı olması hem ticaret hem kültür açısından oldukça değerlidir. Özellikle Hazar Denizi'ne kıyısı olması Derbend'in değerini artırmıştır. Fakat dünyada yaşanan bazı yeniliklerden dolayı ticarette duraklamalar yaşanmıştır. Yaşanan coğrafi keşifler sonrasında Derbend, Ortaçağdaki ticari canlılığına bir daha ulaşamayacaktır.

Derbend'e çeşitli dillerde farklı anlamlar yüklenmesi de şehrin değerini göstermesi açısından önemlidir. Türkler, tıpkı bir şifreleme gibi önemli gördükleri coğrafyalara "Demir Kapı" demişlerdir. "Demir Kapı" diye isimlendirilen bölgelere baktığımızda bunu daha iyi anlayabiliriz. Ayrıca Arapların "Kapıların Kapısı" yakıştırması da önemlidir. Kafkasya'nın Kuzey Avrupa'ya, Anadolu'ya ve Orta Asya'ya açılan kapısı durumundaki şehir bu isimlendirmeleri hak etmiştir. Arapların ve Türklerin başka hangi bölgelere bu tarz isimleri verdiklerinin tespitinin yapılması, bu yerlerin Derbend ile karşılaştırılması ve incelenmesi önemli bir çalışma konusu olacaktır.

KAYNAKÇA

Kitaplar

Ağasıoğlu, F. (2014). *Azerbaycan Türkleri'nin İslam'a Kadar Tarihi,* Bakü: Doqquz Bitik Yayınları.

Ahmed, C. R. (1998). *Ataların Karşılaşması (Derbend Ve Şirvan Ülkesinde Kürtler ve Alanlar),* İstanbul: Avesta Yayınları.

Al Kadarî, H. (2009). *Âsâr-i Dağıstan,* (M. Ramazan ,Çev.). İstanbul: Şamil Eğitim Ve Kültür Vakfı.

Artamonov, M. İ. (2008). *Hazar Tarihi,* (A.Batur , Çev.). İstanbul: Selenge Yayınları.

Aşurbeyli, S. (2006). *Şirvan Şahlar Devleti,* Bakü.

Aycan, İrfan ve Sarıçam, İbrahim (2014). *Emeviler,* Ankara: TDV Yayınları.

Aydemir, İ. (1977). *Kafkasya Üzerine Beş Konferans,* İstanbul: Kafkas Kültür Derneği Yayınları.

Baş, E. (2013). *İslam Tarihi*, Ankara: Grafiker Yayınları.

Bedirhan, Y. (2000). *Selçuklular ve Kafkasya,* Konya: Çizgi Kitapevi Yayınları.

Belâzuri , (2013). *Fütûhu'l Büldân, (*M. Fayda, Çev.). İstanbul: Siyer Yayınları.

Canbek, A. (1978). *Kafkasya'nın Ticari Tarihi,* İstanbul: Kuzey Kafkasya Kültür ve Yardımlaşma Derneği.

Caferoğlu, A. (1988). *Türk Kavimleri,* İstanbul: Enderun Kitapevi.

Develioğlu, Ferit. (2006). *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*, Ankara: Aydın Kitapevi Yayınları, 23. Baskı.

Dvornik, F. (1990). *Konsiller Tarihi (İznik'ten Vatikan'a),* (M. Aydın, Çev.). Ankara: TTK Yayınları.

Gökalp, Ziya. (2013). *Hars ve Medeniyet,* İstanbul: Bilge Oğuz Yayınları.

Gömeç, S. (2011). *Türk Cumhuriyetleri ve Toplulukları Tarihi,* Ankara: Akçağ Yayınları.

Grigorian, A. (2000). *Kafkas Halkları, Tarihi ve Etnografik Bir Sentez,* (Doğan Yurdakul, Çev), İstanbul: Sabah Kitapları Yayınları, 2. Baskı.

Hizmetli, S. (2009) *İslam Tarih,* Ankara: Ankara Okulu Yayınları.

İbnü'l Esir. (1989). *el – Kâmil fi't Tarih Tercümesi,* (A. Ağırakça, Çev.). İstanbul: Bahar Yayınları, C III.

İbn Fadlan. (2015). *Seyahatname,* (R. Şeşen, Çev). İstanbul: Ramazan Şeşen, 5.Baskı.

İbn Kesir. (2000). *el- Bidâye ve'n- Nihâye,* (M. Keskin ,Çev). İstanbul: Çağrı Yayınları, C VII,VIII, IX

İbn Havkal. (2014). *Suretü'l-Arz,* (R. Şeşen, Çev). İstanbul: Yeditepe Yayınları.

İstahrî. (2015). *Ülkenin Yolları*, (M. Ağrı, Çev). İstanbul: Ay Işığı Kitapları Yayınları.

Kafesoğlu, İ. (2000). *Türk Milli Kültürü*, İstanbul: Ötüken Yayınları.

Mes'ûdî. (2014). *Mürûcüz- Zeheb,* (A. Batur, Çev.). İstanbul: Selenge Yayınları.

McEvedy, Colin. (2010). *Ortaçağ Tarih Atlası,* (A. Anadol, Çev.). İstanbul: Sabancı Üniversitesi, 3. Baskı.

Muhammed b. Ahmed el Makdîsî. (2015). *Ahsenü't Takâsîm,* (A. Batur, Çev). İstanbul: Selenge Yayınları.

Musalı, N. (2012). *Tarih Boyunca Aras Nehri'nin Kuzeyinde Azerbaycan Kavramı,* Bakü: İlim ve Tahsil Yayınları.

Minorsky, V. (2008). *Hudûdü'l-Âlem mine'l–Meşrik ile'l–Magrib,* (A. Duman, Çev.). İstanbul: Kitabevi Yayınları.

Ögel, B. (1993). *Türk Mitolojisi,* Ankara: TTK Yayınları, C II.

Özsaray, Y.E. (2012), *Kafkasya Toplumlarında Kurumlar: Sosyal ve Ekonomik Örgütlenme Biçimde Değişim*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi.

Piattigorsk, Jacques ve Sapır, Jasues. (2007). *Hazar İmparatorluğu VII-XI. Yüzyıllar,* (H. Güreli, Çev.). İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları.

Ramazanov, Arif ve Hajıgedirli, Aynur, (2010). *Derbendnâmeler,* Bakü: Nurlan Yayınları.

Şeşen, R. (2001). *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri,* Ankara: TTK Yayınları.

Sami, Semseddin. (1894). *Kâmûs'ül- Âlâm*, Ankara: Kaşgar Neşriyat, C III.

Taberî. (trz). *Tarih-i Taberî,* (F. Gürtunca, Çev.). İstanbul: Sağlam Yayınevi, C III.

--------, (1991). *Milletler ve Hükümdarlar Tarihi,* İstanbul: MEB Yayınları.

Tavkul, U. (2015). *Kafkasya Gerçeği,* Selenge Yayınları, 3. Baskı, C III.

Tektaş, N. (2013). *Tanrının Askerleri 3,* İstanbul: Hayat Yayınları.

Togan, Z. V. (1981). *Umumi Türk Tarihine Giriş,* İstanbul: Enderun Kitapevi.

Vezirov, M. H. (2007). *Darbendnâmah-yı Cedîd,* Jamshîd Kîyâfar ve Nûrî Muhammadzâdah (der.), Tahran: Written Heritage Research Center.

Yörükan, Y. Z. (2013). *Ortaçağ Müslüman Coğrafyacılarından Seçmeler,* İstanbul: Ötüken Yayınları.

Yusuf İzzet, M. C. (2009). *Kafkasya Tarihi*, (F. Huvaj, Çev.). Ankara: Kafdav Yayınları.

Yıldız, M. (2006). *Dünden Bugüne Kafkasya*, İzmir: Yitik Hazine Yayınları.

Yıldız, H. D. (Ed). (1986). *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi,* İstanbul: Çağ Yayınları.

Makaleler

Abdülhamid, İ. (1995). "*Ebü'l Hasan Eş'arî"*, DİA, TDV Yayınları, C. XI, ss 444-447.

Akbaş, M. (2011). "*Hz. Ömer Dönemindeki Fetihlerin Ardından Gerçekleştirilen Tebliği Faaliyetleri"*, Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, C. XVI, S. II, ss 115-137.

Altungök, A. (2014). "*Sâsânî Kültür Ve Medeniyetinin İslam Kültür Ve Medeniyetine Etkileri"*, Tarih İnceleme Dergisi, C. XXIX, S. II, ss 445-487.

Ayan, E. (2010). *"Kafkasya'da Bir Etno Kültürel Tarih Çözümlemesi"*, ODÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Bilim Araştırması Dergisi, C. I, S. 2, ss 20-44.

Aydın, M. (2002). *"Konsillerin Hristiyanlıktaki Yeri ve Önemi"*, Dinler Tarihi Araştırmaları Sempozyumu, S. III, ss 107-117.

Babayeva, N. (trz), *"Kuzey Azerbaycan'da Gelişen Mimari Ekoller"*, Uluslar Arası Sosyal Araştırmalar Dergisi, C. VI, S. XXV, ss 70-78.

Barthold, A.W. (1978). "*Derebend"*, İslam Ansiklopedisi, MEB Yayınları, C. III, ss 532-539.

----------. (1980). "*Derbend"*, The Encyclopaedia of İslam, Hollanda: Brill, C. IX.

Baskı, İ. (2006). "*Demir Kapılar"*, I. Uluslar Arası Türk Dünyası Kültür Kurultayı Bildirgesi, ss 73-88.

Cihad, C. (2015). "*Türk Akınlarına karşı Sâsânîler'in İnşa Ettiği Gürdan Seddi",* Turkish Studies, C. X, S. V, ss 107-130.

Çoğ, M. (2007). "*Emeviler ve Abbasiler Dönemi Hazar-Arap İlişkileri",* Türkoloji Araştırmaları, C. II, S. XXV, ss 151-160.

Demirci, M. (2011). "*Abbasiler ve Hazarlar Arasındaki İlişkiler",* Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi, S. V, ss 109-124.

Dursun, D. (2003). "*Lezgiler",* DİA, TDV Yayınları C. XXVII, ss 169-170.

Eraslan, A. (2012)."*Ortaçağ Türk Mimarlığında Eyvan Kullanımında Mekan-İşlev İlişkisi",* Me-goran Dergisi, C. VII, S. III, ss145-160.

Eroğlu, A. H. (2000). "*Hristiyanların Bölünme Sürecine Genel Bir Bakış",* Akara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, C. XLI, S. I, ss 309-325.

Esin, E. (1979). "*Şûli'ier",* İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi, S III-IV, ss 31-84.

Geçit, M. S. (2015). "*Ebû'l-Hasan el-Eş'ari ve Din-Siyaset İlişkisi Konusundaki Görüşleri",* Ekev Akademi Dergis, S. LXI, ss 97-114.

Gelovani, N. (2013). "*Arab-Byzantine Relations Under the Umayyad Caliphate and South Caucasus",* İnternational Journal of Sacial Science and Humanity, C. III, S. I ss 26-29.

Gökçe, M. (2012). *) "9-17. Yüzyıl Kaynaklarına Göre Hazar Denizi Çevresinde Neft Üretimi ve Ticareti",* History Studies, C. IV, ss 159-172.

Gürbüz, O. (2007). "*Bizans ve Sâsânîlerdeki Dini Baskıların İlk Dönem İslam Fetihlerine Etkileri",* Akademik Araştırmalar Dergisi, S. I, ss 160-177.

Güven, M. (2012). "*Kültürün Bir Unsuru Olarak Din",* Batman Üniversitesi, C. I, S I, ss 933-948.

Kafkasyalı, A. (2012). "*Karapapak Türkleri",* A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, S. XLVIII, ss 269-304.

Karataş, Ömer ve Genç, Ali. (2014). "*Kafkasya'da Moğol İstilası ve Alanların Göçü",* Karadeniz Araştırmaları Dergisi, S. XLIII, ss 59-69.

Kemaloğlu, M. (2012). "*Kafkasya- Tarihi Geçmişi Etnik- Dini Yapısı ve Terekeme Türkleri",* Akademik Bakış Dergisi, S. II, ss 1-15.

----------.(2012), "*Terekeme-Karapapak Türklerinin Yerleşim Alanları",* Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi, C. I, S. III, ss 55-81.

Kömürcü, A. (2014). "*Lezgi Dilindeki Arapça Ödünçlemeler ve Morfolojik Yapılar",* Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, S. XII, ss 154-172.

Kılıç, S. (2006). "*Gürcülerin Dini Tarihçesi",* Dini Araştırmalar Dergisi, C. VIII, S. XXII, ss 63-74.

Kıvâmu'd-din. (1928). "*Ebü'l Hasan Eş'ari'nin Derbend Ahalisine Gönderdiği Mektup",* Dâru'l Fünûn İlahiyat Fakültesi Mecmûası, S. VIII, ss 50-79.

Kurtulmuş, R. (1993). "*Cürcan",* DİA , TDV Yayınları, C VIII, 131-132

Kuzgun, Ş. (2000). "*Karay Türkleri'nin Dünü Bugünü",* Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, S. V, ss 1-4.

Mavil, H. Y. (2012). "*Eş'ariyye'nin Kurucusu Ebü'l Hasan el-Eş'arî",* Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, C. XXI, S. II, ss 69-91.

Mehmedoğlu Saleh, A. (1988). "*Derbend",* İslam Ansiklopedisi, TDV Yayınları, C. IX, ss 164-166.

Öney, G. (1971). "*Anadolu Selçuklu Mimarisinde Arslan Figürü",* Anatolia, C. XII, ss 1-64.

Pala, İ. (1980). "*İskender mi Zülkarney mi",* Türklük Bilgisi Araştırmaları, S. XIV, ss 117-146.

Peler, G.Y.A. (2012). "*Kafkasya'da Türk Lehçelerinin Fonksiyonları",* Karadeniz Araştırmaları Dergisi, S. XXXVI, ss 163-188.

Pekaçar, Ç. (2006). "*Kumuk Türkçesine Arapça ve Farsçadan Geçen Kelimelerdeki Ses Olayları",* Selçuklu Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi, S. XIX, ss 53-72.

Yağlı Mayil, H. (2012). "*Eş'ariyye'nin Kurucusu Ebû'l-Hasan el-Eş'arî",* Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, S. II, ss 69-91.

Yıdır, E. (2001). "*Kafkasya",* DİA, TDV Yayınları, C. XXIV, ss 160-162.

Yavuz, Y. S. (1995). "*Eş'ariyye*", DİA, TDV Yayınları, C. XI, ss 447- 455.

Tavkul, U. (1998). "*İslamiyet'in XIX. yüzyılda Kafkasya Halklarının Toplumsal Yapılarına Tesirleri",* Kırım Dergisi, C. VII, S. XXV, ss 43-46.

----------(2005). "*Kumuk Türkleri, Tarihi, Sosyal Yapıları ve Dilleri Üzerine Bir İnceleme",* Kırım Dergisi, C. XIII, S. L, ss 29-39

----------(2008). *"Kafkas Denklemi"*, Köksav Sosyal ve Stratejik Araştırmalar Vakfı e-Bülten, ss 1-7

Türkoğlu, İsmail. (2001). "*Karapapaklar"*, DİA , TDV Yayınları, C. XXIV, ss 324-338.

Elektronik Kaynaklar

Ergin, M. (2003). *Orhun Abideleri*

Erişim Adresi: http://www.altayli.net/wp-content/uploads/2015/03/ORHUN-%C3%82B% C4%B0DELER%C4%B0.pdf

Uğurlu, Y. (2014), *Dağıstan Halkaları ve Dilleri*

Erişim Adresi: http://www.kiyader.org.tr/?p=2275Ergin, M. (2003).

Ebû İsa Muhammed b. İsa b. Sevre el Tirmizî.(trz), Sünnet-i Tirmizî

Erişim Adresi:https://ia802501.us.archive.org/4/items/2213SunenITirmizi/2213Sunen-i Tirmizi.pdf, 24.05.2016 ,

MEB.(2012). "*Mesleki Eğitim ve Öğretiminin Güçlendirilmesi Projesi"*

Erişim Adresi: http://www.megep.meb.gov.tr

Resim 2.

Erişim Adresi*:* http://www.turkkozmolojisi.com/2014/09/dagistan-derbent-narin-kale.html*)*

Resim 3.

Erişim Adresi *:* http://www.turkkozmolojisi.com/2014/09/dagistan-derbent-narin-kale.html

UNESCO.

Erişim adresi*:* http://whc.unesco.org/uploads/nominations/1070.pdf, *25.12.2016*

Uğurlu, Y. (2014), *Dağıstan Halkaları ve Dilleri*

Erişim Adresi: http://www.kiyader.org.tr/?p=2275